

William Blake: Örökkévalóság (vers) 3

Emily Dickinson verse 4

Poetic T: Szűzfehér (vers) 5

Humberto Ak'abal versei 6

Holló Tamás: 22 haiku 9

K. Horváth Zsolt: Reptér: kijárat a semmibe

(Kivonulás mint tiltakozás Molnár Gergely műveiben) 14

Szabó Gyöngyi versei 28

Littner Zsolt: Az utolsó bunyó (próza) 31

Kopriva Nikolett versei 34

Karamán Hunor: Csodaszarvas (próza) 41

Hegedűs Gyöngyi: fosszilis angyalok (vers) 45

Fodor József Péter: „A valóság derűsebb: a Semmi.”

Márai Sándor világ- és létértelmezésének változása életének
második felében (tanulmány) 47

Visy Beatrix: Hiány- és (el)hallgatásalakzatok Tompa Andrea regényeiben
(tanulmány) 69

Pop Lara: Az utolsó vonat (Tompa Andrea: *Sokszor nem halunk meg*) 84

Paul Bowles versei 89

Jász Attila: A rajzolás szerelmesei

(Sulyok Gabriella és Lévai Ádám kiállításáról) 91

A borítón Sulyok Gabriella képe, a lapzárókon Lévai Ádám és Sulyok Gabriella munkái

E számunk szerzői:

Ak'abal, Humberto guatemalai indián költő (1952–2019), Blake, William angol költő, képzőművész (1757–1827), Bowles, Paul amerikai költő, író, zeneszerző (1910–1999), Dickinson, Emily amerikai költő (1830–1886), Fodor József Péter irodalomtörténész (Ölbő), Hegedűs Gyöngyi költő, (Bp.), Holló Tamás költő, fordító (Bp.), Jász Attila alkalmi megnyitó (Gerecse), K. Horváth Zsolt történész (Bp.), Kakuk Tamás költő, író (Tatabánya), Karamán Hunor író (Bécs), Kopriva Nikolett költő (Sepsiszentgyörgy), Littner Zsolt író (Bp.), Pop Lara kritikus (Bp.), Szabó Gyöngyi költő (Bp.), Szilágyi Mihály műfordító (Bp.), T, Poetic költő (USA), Visy Beatrix irodalomtörténész (Bp.)

ÖRÖKKÉVALÓSÁG

Ki az örömet magához láncolja,
Őt a szárnyaló élet elpusztítja;
De ő, ki a szálló örömet csókolja röptében,
Él az örökkévalóság napkeltéjében.

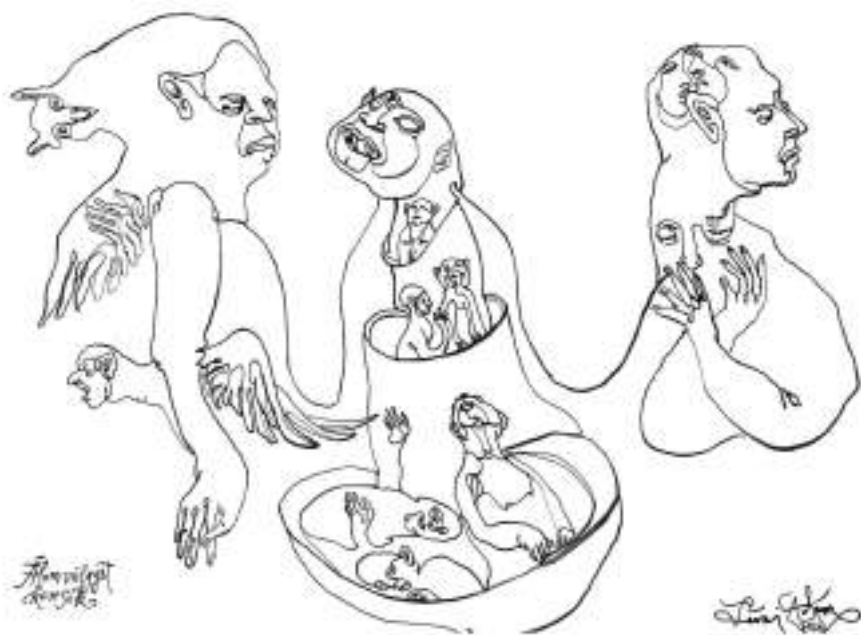
Holló Tamás fordítása

4 Emily Dickinson

Látni a Nyári Eget,
Költészet, bár Könyv nem tart ilyet -
Az igaz vers illanó...

Holló Tamás fordítása

SZŰZFEHÉR

Poetic T 5

Minden szó
Szűz
A hófehér mezőn,
És mire
A tinta megszárad
A szó
Mélyre
Hatol,
És az ártatlanság elveszik
Minden egyes tintacseppel.

Holló Tamás fordítása

6 Humberto Ak'abal

LYUKAK

Mikor szárnyra kapnak az éjjeli lepkék,
Színes lyukakkal telik meg a sötét.

SZERELEM

Hiába fenyegetik tüskék,
a kolibri a csókvirág
ajkáról oltja szomját.

A TÜKÖR

A tükör nem beszél,
de olyan dolgokat mond,
amitől nem tudsz szóhoz jutni.

FÁSÍTUNK

Fákat ültetünk remélve,
hogy madarat teremnek.

EMLÉKEK

7

Néha-néha
hátrafele lépkedek.
Így emlékezem.

Ha csak előre lépkednék,
a felejtésről
számolhatnék be.

AZ OLTÁR

Az árnyak
meggyújtják gyertyáikat.

Az éj az oltár,
a csönd a fohász.

És épp virradat előtt
kihunynak egy fuallattól.

FOHÁSZ

Nyíljon meg a nap kapuja,
nyíljon meg a hold kapuja.

Legyen tisztaság az égben,
legyen tisztaság a földön,
legyen tisztaság a lélekben,

hogy a fény
ellenálljon a sötétnek,
hogy utunkon
ne veszítsük el a jelet.

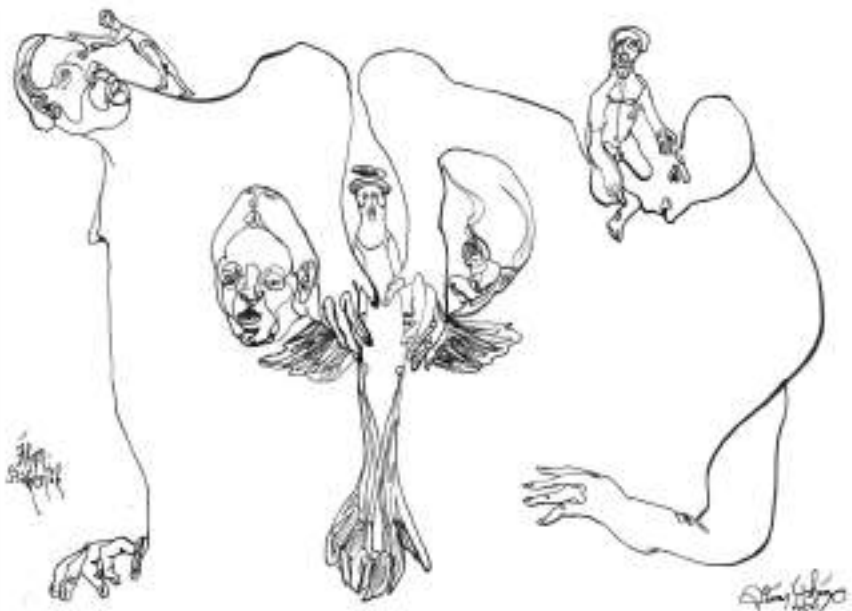
8 SZABADSÁG

Rigók, fecskék és galambok
főtemplomra és palotára,
sziklára, fára és kerítésre
egyaránt leszállnak

és tojnak rájuk.
Oly szabadon, mintha tudnák,
isten és igazság
a lélekben lakozik.

Szilágyi Mihály fordításai

Humberto Ak'abal guatemalai indián költő, Blaise Cendrars-díjas, a Francia Becsületrend lovagja. Maja-kicse nyelven írott verseit maga fordította spanyolra. Élete nagy részét szülőhelyén, Momostenango városában töltötte. A világ számos nyelvére lefordították költeményeit, köztük magyarra is, ld. Humberto Ak'abal: *Denevérek tánca* (Bp., 2010; ford. Simor András).

ESŐ UTÁN

Száraz ágakon
Ezer apró üveggyöngy
A csend csilingel

Holló Tamás 9

22 HAIKU

CSAK ÉRDEKLŐDÖM

Érdeklődöm az
élet iránt. Remélem
néha élek is.

GYÖNGYHALÁSZ

Gyöngyre hálóval?
Hagyd a bolygó csónakot,
Lépj a Tengerbe!

TAN-ÚT

A tanár nem Tan.
A Tan nem maga az Út.
Az Út nem járda!

ERŐ

A Nap nem fakul.
A Folyó nem torpan meg.
A téglá nem fél.

FÉNY

10 Révész, a Lámpást
keresed? Kerested már
le g e s l e g b e l ü l ?

TE-A-MESTER

Friss víz gőzölög,
nyers szírom hull remegve,
s Jázminillat kél.

HIÁBA SZAVAK

szó nem gyűjtja meg
a bennem alvó Napot,
csak lángoló szív

DAO-ZEN-CSING

hernyó álmodik
selyemszálon csüng a hold,
harmatcsepptükör

Ő

Az tény, hogy minden
olyan bizonytalan, de
Ő itt van velem.

RÖPKE TALÁLKOZÁS

Várni hogy eljöjj
örökkévalóság volt.
Elengedni is.

11

KERTÉSZ

szeretetedet
gondozod virágként, vagy
sérelemeidet?

DRÁGAKŐ

Minden súrlódás
megsért? Hát hogy akarsz így
csiszolttá válni?

JÉ!

Egy csodadoktor.
Nem műveltsége teszi.
A szeretete.

NAGY TALÁLKOZÁS

Nem tudom mikor
heverem ki önmagam
megtalálását.

OROSZLÁN

12 Azért ordítok,
mert te csak azt hallod meg,
amit akarok!

SÖTÉTBEN

Mikor meghalunk
tényleg kialszik a fény?
Vagy akkor gyúl meg?

HA LEHET

Kiégett profi
helyett kérhetnék inkább
lelkes amatőrt?

LASSÚ ÉBREDÉS

Lidérces álom
hullámok zöld taraján
sodor a csendbe.

MERENGŐ

Elkoptatok pár
bakancsot és már itt sem
vagyok. Ennyi volt?

FÉNY

Időceánt
adnék egyetlen cseppért.
Szemed tükreből.

13

SZIKLÁK

Úton felfelé
húsba metsző kőtaréj
int alázatra.

14 K. Horváth Zsolt

REPTÉR: KIJÁRAT A SEMMIBE

Kivonulás mint tiltakozás

Molnár Gergely műveiben

Szabó Eszter Ágnes (1966–2024)

emlékének

„Sose felejttem azt
a nyári éjszakát, mikor a
nagy hőségben váratlanul
feltódult a lakásomra
egy csomó, számomra
nagyrészt ismeretlen
ember: Bíró Yvette,
Haraszi, Veres Juli, Ráday

Misi, Pécsi Vera, Drozdik Orsolya és még sokan. A fele másnap hajnalban készült
elhagyni Magyarországot. [...] Bíró Yvette [...] biztos, hogy másnap hajnalban
hagyta el az országot. [...] Újabban sokat hallottam magáról is, de mindegy. Kicsit
meg vagyok könnyebbülve, hogy veled már nem kell megismerkednem.

Itt a lux, itt a lux, itt a luxusvonat...

– Euforikusan szomorú volt.”

(Kornis Mihály: *Civilségem a pályán, 1973–1978*)¹

„Go West!": *Searching for the Exit*

A neves német–amerikai közgazdász, Albert O. Hirschman (1915–2012) nem kevésbé nevezetes, 1970-ben megjelent könyvében azt tárgyalja, hogyan reagálnak az érintett személyek vállalatok, szervezetek, illetve államok hanyatlására. A magyarul *Kivonulás, tiltakozás, hűség* címen megjelent könyv e három magatartástípust vázolja fel, s mutatja be példákon keresztül nagy erudícióval. A kötet utolsó előtti fejezetében a Németországból elmenekült Hirschman azzal foglalkozik, hogy mit jelent az Egyesült Államok életében és ideológiájában a kivonulás fogalma. „A kivonulás (*exit*) eleganciájának előnyben részesítése a tiltakozás (*voice*) rendetlenségével és szívfájdalmával szemben »nemzeti történelmünk során mindvégig fennmaradt«. Az Európából való kivonulást azonban az Egyesült Államokon belül a határvidék (*frontier*) fokozatos benépesítésével újra el lehetett játszani, ezt nevezte Frederick Jackson Turner a »múlt rabságából való menekülés kapujának«. Noha az ország keleti részén élő nagy népességcsoportok számára a »go West« lehetőség inkább mítosz mint valóság volt, a mítosz maga mégis a legnagyobb

jelentőséggel bírt, amennyiben mindenkinek a problémamegoldás paradigmáját nyújtotta”.²

Jóllehet már a könyv korai recepciója során is kiderült, hogy a közgazdasági, illetve gazdaságszociológiai elemzések értelmezési tartománya jóval tágabb kontextusban is alkalmazható, sőt egyfajta általános cselekvésemelétté bővíthető, ennek azonban legismertebb példáját maga Hirschman adta, mégpedig a Német Demokratikus Köztársaság összeomlása-kor. „Az 1970-es könyvem visszatérő témája volt az az állítás – írja Hirschman –, hogy a kivonulás és a tiltakozás között nincs előre kialakított harmónia, sőt éppen ellenkezőleg, gyakran egymás ellenében működnek, és hajlamosak aláásni egymást, különösen a kivonulás ássa alá a tiltakozást. Kiderült, hogy a kivonulás könnyen elérhető volta ártalmas a tiltakozásra nézve, mivel a kivonuláshoz képest idő és erőfeszítés szempontjából a tiltakozás költséges jószág. Ráadásul ahhoz, hogy hatékony legyen, a tiltakozás gyakran csoportos fellépést igényel, s így ki van téve a szervezés, a képviselés és az ingyenesség minden jól ismert nehézségének. Ezzel szemben a kivonulás, ha rendelkezésre áll, nem igényel semmiféle koordinációt másokkal. Ezért az egyik fő észrevételem az, hogy a »kivonulás alternatívája elsorvaszthatja a tiltakozás művészetének fejlődését.«³

Hirschman eredetileg tehát úgy spekulált, hogy egy állammal szembeni elégedetlenségre, ha opcióként rendelkezésre áll, a kivonulás a legadekvátabb válasz, amennyiben alacsony a költségigénye, nem igényel hosszas egyeztetést másokkal, s a gyakorlati megvalósítása sem húzódik el túlzottan hosszú ideig. Ám ami elméletként jól működik a gazdaságszociológiában, nem biztos, hogy automatikusan magyarázóerővel bír az emigrációról szóló tanulmányokban. Hirschman megjegyzi, hogy jóllehet általában problémamentesen alkalmazható a fentebb idézett képlet, miszerint a kivonulás a tiltakozás ellentéte, vagyis előbbi léte kifogja a szelet utóbbi vitorlájából, ám vannak kivételek. A berlini Fal 1961-es felépítése ugyanis kevesebb, mint a tizedére szorította vissza a Nyugat-Németországba távozók számát, s 1989-ig szigorú ellenőrzés alatt tartotta a kivándorlást, ám ez – a számottevő belügyi kontrollnak köszönhetően – távolról sem vezetett nyílt tiltakozások kialakulásához és megszorodásához az NDK-ban.⁴

Ám 1989-ben, a prágai és a budapesti nyugatnémet követségen menedéjogot kérő keletnémet állampolgárok kivonulása, s főképp eme tény megjelenése az akkori média globális terében tiltakozássá lényegült, s ez ősszel már az NDK területén is, kiváltképp Drezdában, helyi tiltakozásokhoz, tüntetésekhez vezetett. Ám utóbbiak célja sem valamiféle politikai reform sürgetése vagy radikális változás követelése volt, hanem a Csehszlovákiában

és Magyarországon – szó szerint – *színre vitt kivonulás* nyomán, mely drámaian megemelte a Német Szövetségi Köztársaságba emigrálni szándékozók számát (1989 januárjától októberig: 4.627-ről 57.024-re), magát a *kivándorlás politikai opcióját* követelték.⁵ Az NDK utolsó évében tehát a kivonulás nem magányos, elszigetelt, elsősorban az egyéni boldogulást célzó tett volt, hanem tömeges mediális megjelenése révén elválaszthatatlanul összefonódott a nyilvános és kollektív tiltakozás fogalmával. Nehéz, úgyszólván lehetetlen visszamenőlegesen is megjósolni, mi történt volna, ha a keletnémet állampolgárok otthon maradnak, s nem kezdenek ilyen akciókba, de az biztosra vehető, hogy a Fal leomlásához vezető, drámai sebességgel lezajló eseménysorozat másképpen zajlott volna le. Számunkra ebből az tűnik lényegesnek, hogy Hirschman átértékelte korábbi, önmagában is nagyhatású teóriáját, s kimutatta, hogy bizonyos esetekben a kivonulás társadalomelméleti fogalma igenis politikai töltetet kaphat, amennyiben a sok láthatatlan, elszigetelt elégedetlenség térben és időben *koncentrálódik*.

A legális útlevéllel, illetve az ún. kivándorló útlevéllel történő kivonulás (*exit*) – ahogy a korszakban nevezték, „disszidálás”, ma azt mondanánk, emigráció – problémája természetesen Magyarországon is kulcskérdés volt. Ha valaki törvényes keretek között, turistaútlevéllel a zsebében távozott, de utazása végén nem tért vissza, azzal szemben a magyar hatóságok az 1961. évi V. tv., vagyis a büntetőtörvénykönyv 205. §-a értelmében, „hazatérés megtagadása” címén törvényes eljárást kezdeményeztek. Ennek következtében az illetőt 1-től 5 évig terjedő halmazati büntetéssel, valamint teljes vagyonek Kobzással sújthatták. Nyilvánvalóan egészen más eset volt a kivándorló útlevél, közismertebb nevén „útilapu”, melynek birtokosa hazája határát elhagyván voltaképpen elveszítette állampolgárságát, s erre hivatkozva a hatóságok a hazatérést nem engedélyezték.⁶ Jóllehet Magyarországon a kivonulás (*exit*) politikai választása nem öltött olyan látványos formát, mint amit fentebb érintettünk az NDK utolsó éve kapcsán, ám az is bizonyos, hogy ezek a semmibe íródó, láthatatlan cselekvések nem maradtak nyomtalanul a magyar társadalom akkori tudatában sem. Az 1956-os forradalom után távozó mintegy 200 ezer magyar állampolgár hiánya ugyanis egyfajta politikai interpretációra kényszerítette a politikai döntéshozókat, s a nyilvánvaló kriminalizálás mellett szükségszerűen alkalmazták a disszidálás kapcsán a megengedő, befogadó hangnemet is.⁷

Utóbbira jellegzetes példa az *Állambiztonsági Értelmező Kéziszótár* meghatározása, melynek értelmében a forradalom leverése után más megítélés alá esett az a fegyveres konfliktusban részt nem vevő személy, aki „az 1956-os ellenforradalom leverése után meggondolatlanul tiltott határátlépést” követett el.⁸ Mivel a politikai vezetést különösen nyomasztotta az a tény, hogy a mintegy 200 ezer emigráns több mint a fele Budapestről

távozott, ezért a megengedőbb hangnem illusztrálására négy központtal (Budapest, Győr, Szombathely, Zalaegerszeg) Hazatelepítő Központokat állított fel, melynek célja a fentebb „meggondolatlanul tiltott határátlépést elkövetők” hazatérésének elősegítése, s ügyeinek felülvizsgálata volt.

Az Ausztriából önként visszatértekkel kapcsolatosan a belügyminiszter 17 öt pontban határozta meg a HK feladatait: 1. átmeneti gondozásba vétel; 2. személyazonosság megállapítása; 3. a határátlépés helyének, idejének és módjának tisztázása; 4. bűnügyi azonosításuk (priorálásuk) elvégzése; 5. a súlyos ellenforradalmi cselekményt elkövetők és a szökött elítéltek kivételével a hazatértek lakhelyre szállításának megszervezése. A rendelkezés 48 órában maximálta a vizsgálat lefolytatását, s a miniszteri utasítás szándékából világosan kiténik, hogy a Hazatelepítő Központot logisztikai szándékkal állították fel (a „nem büntetőintézet” és a „szigorúan tilos az ide kísért személyek bántalmazása” formulák kiemelik mindezt), amennyiben az akár politikai, akár köztörvényes rend elleni bűncselekmény gyanúja alá eső személyeket azonnal át kellett adniuk a területileg illetékes ügyészségnek.⁹

Egy a forradalom utáni időszak komplex zűrzavarát áttekinteni óhajtó 1956. decemberi havi jelentés szintén az égetően fontos problémák közé sorolja a „disszidálás” kérdését. Az irat szerint a menekülési hullámot megállítandó a kormány háromlépcsős akciótervet foganasít, melynek értelmében a határőrséget megerősíti, a határsávot lezárja és külön engedély nélkül megközelíthetetlenné teszi, továbbá nyílt propagandát folytat az Ausztriában s általában a befogadó országokban lévő szörnyű, tarthatatlan állapotokról. Ehhez a szándékhoz sorolható tehát a *Népszabadság* december 21-i számának az a kitétele, miszerint a legtöbb menekült azért hagyta el a hazáját, mert „histériába esett”, vagy a Magyar Rádió december 25-i híre, mely arról ad számot, hogy a bécsi magyar követség szerint tőlük 7 ezer ember kész visszatérni Magyarországra.¹⁰

Az egyre eszkalálódó helyzet értelmezését megkönnyítendő a Magyar Rádió *Szülőföldünk* címmel rádióműsort indított 1957-ben, melynek célja az volt, hogy a honvágy, az idegen környezettől való félelem, az itthoni politikai, társadalmi környezet normalizálódásának és a büntetés-mentes hazatérés lehetőségének hangsúlyozásával ellensúlyozza a Szabad Európa Rádió antikommunista hangjait. Szamos Rudolf válogatásában a műsor anyaga könyv alakban is megjelent *Kommentár nélkül* címmel, 1958-ban. Szerkezetére az a benyomáskeltési stratégia jellemző, melynek értelmében a kiválasztott levelek a hazáért sóvárgó, a nyugatban, a fogyasztásban csalódott retorikája önmagáért beszél – vagyis kimondatlanul is a manipulációmentes beszéd illúziójára épít. „Az elmúlt másfél esztendő során – írja a bevezetőben

Szamos Rudolf – sok száz külföldre szökött vagy kivándorolt honfitársam levelét olvastam. Ezek a levelek nap nap után százával jönnek a világ minden tája felől Magyarországra. Repülőgépek, hajók és gyorsvonatok hozzák őket, s a vékony, zizegő papíron hol jajkiáltás, hol dacos hetvenkedés, hol szemérmes szépítés, hol a választott sorsba beletörődött megnyugvás betűi adnak hírt az idegenbe szakadt magyarok életéről, a reménykedésről vagy a reménytelenségről. Tízezrekben élt az agyonreklámozott, gazdag nyugati paradicsom iránti vágyakozás, s amikor 1956 végén, az ellenforradalmi idők zűrzavarában lehetőség nyílt rá, egy esztelen uszító propaganda hatására családostul, vagy asszonyt, gyermeket itt hagyva, megszédült emberek nagy tömegei rohantak eszelősen a nyugati határ felé. [...] 1957 elején, ha kérdeztem tőlük – miért akarnak odaátra menni, még ezt kiáltották: »mert nyugodtan, szabadon akarok élni«! És ugyanezt mondták, csak fáradtan, elgyötörve 1957 végén a győri Hazatelepítő Központban is arra a kérdésre, hogy miért jöttek vissza: »mert nyugodtan, szabadon akarok élni«! De akik nem jöttek vissza, azok sem felejtették el a hazát.”¹¹

Nem meglepő tehát azt a következtetést levonni, hogy Magyarországon a kivonulás opciója elsősorban, bár nem kizárólag 1956-hoz kötődik, ám Albert O. Hirschman fejtegetései nyomán megkockáztathatjuk azt a feltevést is, hogy az emigrálás, a disszidálás, a kivonulás politikailag veszélyes, mert hogy a tiltakozás felhajtóerejét felidéző *emléke* átszötte a rendszer teljes életidejét. Ebben az értelemben a kivonulás a Kádár-korszakban sem pusztán egyéni célokért folytatott, elszigetelt, láthatatlan, magányos cselekvés volt, hiszen a kulturális élet (sajtó, film, irodalom, populáris zene) pro vagy kontra folyamatosan napirenden tartotta a disszidensek problémáját. 1982-ben, amikor Gothár Péter *Megáll az idő* című jól ismert filmjének nyitószekvenciája végén az édesanya azt mondja két fiának, hogy „jó, akkor itt fogunk élni”, akkor pontosan a hirschmani „kivonulás vagy hűség” dilemmájában foglalt állást. *Őrök hely és mindenhol idő* című, nemrég megjelent regényében Jánossy Lajos nemcsak hogy foglalkozik eme kérdéssel, de a „menni vagy maradni?” dilemmájában úgyszólván a Kádár-korszak egyik legfontosabb politikai, szociokulturális és etikai problémáját látja. A fikció világában a kivonulás és a hűség fogalmait módfelett izgalmasan variálja Jánossy az itt-élő-itt-élet és a nem-itt-élő-itt-élet kifejezésekkel.

Alapvetően mindkettő az 1956 után itthon maradottakra vonatkozatható, ám míg jelentésében az első azokra érvényesíthető, akik *realitásként* fogadták el a Kádár-korszak hallgatólagos szabályait, addig utóbbi azokra, akik *kényszerként* élték meg ezt a politikai és társadalmi valóságot, s az elvagyodás társadalmi fantáziájában kerestek maguknak szimbolikus menedéket. „Vesztelgelsz vagy maradsz? Áracs vagy Füred? Továbbállsz vagy haladsz? A rendetlenségnek vannak-e szabályai, a szabálytalanságnak van-e rendje.

Szabálytalan vagy rendetlen vagy? A szabályokkal szemben a rendtelenség lázadó ereje szegült-e szembe, vagy a szabálytalanság önálló, rendteremtő szándéka. A nem-itt-élő-itt-élet szabályait valósítottad meg, netán ellenkezőleg: a nem-itt-élő-itt-élet illúzió volt csupán. Itt-élő-itt-életet éltél, minden csak reakció volt, az itt-élő-itt-élet rendjét háborgató, ám 19 annak keretein belül maradó, meddő, ahogy apád mondaná, ellenkezés. Nem akarom beléd fagyasztani a szót, de jelzem, ez a tét.”¹² A regény világában a felettes én szerepét játszó Mosodás Mihály nevű elbeszélő hang szerint a nem-itt-élő-itt-élet tehát pusztán dacos válasz arra, ha valaki nem óhajtja tudomásul venni az itt és most adott világ szabályait. Ennek ellenszere tehát a szimbolikus elvágódás: az elképzelt Nyugat úgyszólván gyerekes felértékelése, a hidegháború globális kultúratörténetét vizsgáló társadalomkutatók és történészek által sokszor vizsgát *occidentalizmus*.¹³

A néhány külföldet megjárt rokon vagy ismerős beszámolóiból nyert szubjektív információk, egy-egy angol, francia vagy amerikai, akaratlanul is a „nyugati életformát” megjelenítő játékfilm, az 1950-es évek második felében feltűnő, hangzásában, színrevitelében, koreográfiájában is a „szabad életet” hirdető populáris zene (rock and roll, beat, pszichedelikus és progresszív rock és így tovább) itthoni lelkes fogadtatása, kulturális és politikai felhajtóereje szinte felbecsülhetetlen volt.¹⁴ A hidegháborús fogyasztói társadalom kultúrájának mai kutatói ezért is tekintenek egyre inkább *soft power* gyanánt a művelődés különböző formáira, mert azok nem pusztán a felhőtlen szórakoztatást jelentették, de akaratlanul is színre vitték a kapitalizmus és az államszocializmus közötti, a fogyasztás társadalmi legitimitációjában fellelhető különbségeket.¹⁵ Nem tárgyalhatjuk itt részletesebben, de ennek szimbolikus nyitánya az „american way of life” életmódbeli primátusának meghirdetése volt a Nyikita Hruscsov és Richard Nixon között folyó ún. konyhavitában, 1959-ben, Moszkvában.¹⁶

Ez tehát az a szélesebb, az *életforma* fogalmát politikai, társadalompolitikai és ideológiai elemekkel sűrítő kontextus, melyben a kortársaknak élniük adatott, s melyet a maguk perspektívájából a fentebb érintett, úgyszólván mitikus elemekkel írtak le és értelmeztek. Ha az elképzelt, vágyott Nyugat, valamint a nem-itt-élő-itt-élet közötti szakadékot valakinek módjában állt áthidalni, vagyis szabályos turista/kivándorló útlevéllel, vagy ezek hiányában a zöld határon keresztül a kivonulás mellett optált, annak szemében a *határ* egészen különleges helyé, kilépési ponttá lényegült.¹⁷

1976. január 20-án, a Ferihegyi repülőtér várótermében 30-40, többnyire orosz kucsmát, kalapot, hosszú szőrmekabátokat viselő hosszú szakkállas férfi és szintén hosszú hajú, kabátját a karján tartó fiatal nő sétálgatott. A csoport mind létszámát, mind ruházatának különlegességét tekintve feltűnést keltett, Dobos Gábor fotográfiáinak tanúsága szerint a repülőtéren várakozók nem győzték a fejüket forgatni, hogy eme különös csapat látványát megszemlélhessék. A kisebb csoportosulás oka az volt, hogy kivándorló útlevéllal ekkor hagyta el a Magyar Népköztársaság területét Halász Péter, Koós Anna, gyermekük, Halász Galus, továbbá Breznyik Péter, a Kassák Ház Stúdió, utóbb a Dohány u. 20. szám alatt működő lakásszínház alapító tagjai. Dobos Gábor képe a távozást, és a népes s nem kevésbé excentrikus baráti kör búcsúját örökítette meg, mely azért is figyelmet érdemel, hiszen ez az útlevéltípus visszatérésre nem jogosította fel tulajdonosát, vagyis amikor az útlevel-ellenőrzés után beszálltak a repülőgépbe, a fentiek a jogszabály értelmében mind elveszítették magyar állampolgárságukat.¹⁸ Néhány hónappal később, a lakásszínház tagjai közül Bálint István, Kollár Marianne és gyermekük, Bálint Eszter, továbbá Buchmüller Éva és két lánya, Major Borbála és Rebecca turista útlevéllal követték Halászákat, ám kivonulás mellett optáló döntésük ugyanígy fatális volt, amennyiben nem tértek vissza Magyarországra.

1978 áprilisában, a rövid ideig működő, de annál nagyobb hatást gyakorló Spions együttes tagjai, Molnár Gergely, Najmányi László, illetve – a Bécsig hajón utazó – Hegedűs Péter Párizsba, majd Kanadába távoztak. Ahogyan Halászek kivonulását Dobos Gábor fényképezőgépe, úgy Molnárék távozását a Spions gitárosa, a jól ismert fotóművész, Zátanyi Tibor kamerája rögzítette. A magyarországi neoavantgárd e két emblematisz csoportjának távozása az underground beszédrend és a szubkulturális folklór ereje révén egyrészt már a maga korában is mitikusvá vált, másrészt eme mítoszt merevítették az öröklétbe Dobos Gábor és Zátanyi Tibor ugyancsak szemléletes fotográfiái. Ezek nyomán még inkább nyilvánvalóvá vált, hogy a kivonulás opciója jóval több volt egyszerű elutazásnál. Ha tekintetünket a Spions együttes dalszövegeire, illetve Molnár Gergely időben korábbi forgatókönyveire, esszéire, verseire vetjük, akkor látható, hogy a kivonulás politikája és esztétikája úgyszólván itthoni életművének egészét átjárja.¹⁹

Ugyanakkor az is nyilvánvaló, hogy az utazás és a helyváltoztatás különböző formái miatt (turizmus, migráció) a repülőtér a társadalomtudományok érdeklődésének középpontjába került. Funkciójukat tekintve manapság a repülőterek szinte semmiben sem különböznek a vasútállomásoktól vagy a buszpályaudvaroktól. Az utazni vágyó állampolgár megérkezik

oda, okostelefonján felmutatja digitális jegyét, a forma kedvéért esetleg el-
kéri személyi igazolványát. A fapados gépek árai sem szöknek az égbe, vízum
sem kell a legtöbb helyre, így a globális szempontból nézve még mindig a világ
privilegizált helyei közé tartozó Magyarországról nem tűnik kompli-
kálnak egy út; épp olyan, mintha vonatozna vagy buszozna az utas. 21
Ezért talán különösnek tűnhet, hogy hidegháború idején a repülőtér
vagy maga a repülés privilegizált utazási formának, illetve helyszínnek minő-
sült, s komolyan megmozgatta a művészi képzelőerőt. A fentebb érintettekből
fakadóan világos, hogy akkor utazás alatt egészen mást értettünk, mint ma-
napság. A szovjet érdekszférába tartozó országok, így Magyarország
állampolgárai is kettős hátrányt szenvedtek (ha nem ún. államszocia-
lista országba utaztak): egyszerre sújtotta őket a magyar forint és a
nyugati valuták közötti átváltási aránytalanság (gazdasági ok), s egy-
szerre a magyar hatóságok packázása, adnak-e útlevelet vagy sem (az
utazási szabadság korlátozása politikai okokból).

Marc Augé francia antropológus nagyhatású esszéjét tett közzé
1992-ben. Abból az egyszerű megfigyelésből indult ki, ami valószínű-
leg a repülővel sokat utazóknak is feltűnhetett, hogy szinte minden
repülőtér egyforma. Ebben azonban nem az építészeti fantázia szűkkeb-
lűségét kell látnunk, mert ennek a – főként az objektum belső tereit
érintő – homogenitásnak funkcionális jelentősége van: mivel a benne
tartózkodók csak ideig-óráig maradnak ott, hisz céljuk, hogy tovább-
vagy elutazzanak, így a térkiképzésnek és a kommunikatív felületek-
nek a hatékonyság érdekében nemzetközi sztenderdekkel kell követ-
niük. Márpedig egy globális sztenderd mindig homogenizál, mindegy,
hogy Prágában vagy New Yorkban száll fel az utas, nagyjából ugyan-
azokkal a jelzésekkel, terekkel, sőt a globális kapitalizmusnak köszön-
hetően ugyanazokkal a fogyasztói javakkal találkozhat. A francia
etnológust az érdekelte, hogy milyen *kapcsolat, viszony* van a repülőtérhez
hasonló szabványokkal dolgozó nyilvános terek (olyanok, mint a benzinkút,
az autópályák parkolójában lévő kereskedelmi egységek, szállodaláncok, plá-
zák) és az azt használó utazók, vásárlók, fogyasztók, járókelők között.

Ám Augé összehasonlítási alapja speciális, amennyiben antropológus-
ként kezdetben afrikai kultúrákat kutatott, s nagy hangsúlyt fektetett azokra
a szimbolikus javakra, melyek egy-egy közösség önazonosságát jelentik: ezek
között első helyen szerepelt: a hely. A francia *lieu* kifejezéssel azonban nem
bármilyen helyet szeretne jelölni, hanem azt, ami „a latin *invenire* ige értel-
mében invenciónak tekinthető: azok fedezték fel, akik azt a sajátjuknak te-
kintik”.²⁰ Egyszóval a hely a közösségi identitás foglalatosa: a hely, valamint a
hozzá kapcsolódó kollektív hitek és gyakorlatok szavatolják a közösség kö-
hézióját. Nem véletlen, hogy a globális kapitalizmus keretei között, egy

komplex társadalomban másként működik az identitás, vagyis a tér és az egyén viszonya, ezért vezette a be Augé a nem-hely (*non-lieu*) fogalmát. Eszerint a repülőtér olyan nem-hely, amelyhez nem kötődik senki, nincs lakossága, mindenki csak ideig-óráig marad ott, s talán legtöbb időt az

22 ott dolgozók töltik ott. Ám mielőtt univerzálisan érvényesnek tartanánk Augé megfigyelését, érdemes visszautalni arra, hogy a hidegháború idején az utazás mind politikai, mind gazdasági szempontból mást jelentett, mint napjainkban. A repülés pedig egészen különleges és drága utazási forma volt, amit a magyar lakosság jó része inkább a ma már klasszikus katasztrófafilmként ismert *Airport*-filmekből (*Airport*, 1970, George Seaton; *Airport 1975*, Jack Smight; *Airport '77*, Jerry Jameson; *The Concorde: Airport '79*, David Lowell Rich), mint a ferihegyi valóságból ismert.²¹

Azok, akik magánéleti vagy közéleti okokból felkeltették a Belügyminisztérium nem kívánatos figyelmét, azok ugyancsak nehezen kaptak kiutazási lehetőséget. 1975 augusztusában azonban az Európai Biztonsági és Együttműködési Értekezlet résztvevői aláírták a Helsinkii Záróokmányt, mely rögzítette a demokratikus államközösség és a szovjet érdekszféra közti enyhülés alapelveit; sok egyéb mellett ennek egyik sarkalatos pontja volt, hogy a szocialista országok tudomásul veszik, hogy államuk polgárai szabadabban utazhatnak és könnyebben hozzáférhetnek a demokratikus világ eszméihez. Ezek után nem csoda, hogy egyik oldalt a művészeti underground tagjai kiüntetett szerepet és jelentőséget tulajdonítottak mind a repülőtérnek, mind az utazásnak, a másik oldalt pedig az sem hangzik már különösen, hogy az évtized elejétől növekvő számú kivándorló száma még inkább megszapordott a Helsinkii-folyamat nyomán.²²

Mindezzel együtt mennyiben egyetemes Marc Augé elemzése a repülőtéréről? Vajon nem-helyként működött-e a két fent említett csoport fejében a Ferihegyi terminál? Vajon a hidegháború speciális kulturális kontextusa megenged-e más megközelítést? Az egyértelmű, hogy Magyarországon az 1970-es évek folyamán a repülés a társadalom tagjainak túlnyomó többsége számára elérhetetlen luxus volt. Eme sokaság számára Ferihegy nem nem-hely volt, hanem inkább dalokban, filmekben, képekben élő vágy maradt. Akkoriban a repülőtér inkább a Georg Simmel által pertraktált „híd” és „ajtó” funkciót töltötte be. A német filozófus számára a híd metaforájának alapja a kapcsolódás *vágya*, az elválasztott két oldal közötti különbség áthidalása. Ezzel szemben az ajtó „nyitott” vagy „zárt” állapota *döntés* kérdése, mely mondjuk egy határátkelő esetén az állami szabályozás hatáskörébe tartozik; az állam dönt arról, hogy valaki számára nyitva vagy zárva áll az ajtó. A kapcsolódás vágya és a bezárás realitása ellentétként feszíti tehát a híd és az ajtó metaforáját, ami ily módon mindig igazságtalanságokat termel.²³ Akiknek a kapu zárva maradt, azok irigykedve tekintettek mondjuk Korda György

nagy sikerű, a repülést és a repülőteret egzotizáló dalában megénekelte „szakállas német”, „szőke kislány” vagy „portugál” alakjára (nyilván nem véletlen, hogy nem „szakállas román” és „lengyel” szerepel a dalszövegben), akiknek kijutott a *választás* kegyelme.

23

Nirvânia, futás, repülőtér

Molnár Gergely legnagyobb hatást keltő nyelvi–topográfiai leleménye kétségkívül a Nirvânia volt. „Nirvânia úgy született – írja 1995-ben Müller Péter Sziámi –, hogy a legnagyobb vagányok [...] végül mégsem merték nevén nevezni Albániát, ami eredetileg Magyarország, a mi hazánk metaforája lett volna a dalban. Nirvânia tehát, mint minden más Fantáziában, úgy született, hogy a valóság nem bírta ki, hogy nevén nevezze. Nirvânia olyan eufemizmus, amely jobban sikerült a durva eredetnél”.²⁴

Az a költői világlátás, mely a nyolcvanas évek underground zenekarainak tevékenységében visszaköszönt, egyértelműen Molnár Gergely gondolati radikalizmusában gyökerezett. „A mindenki megdöglik vagy lelép”, a „vigyetek el innen, vigyetek el” (URH), a „régii arcok tűnnek el / Nirvânia ünnepe!” (Európa Kiadó), az „európai egyesült állatok / jól fogom magam érezni nálatok” (Kontroll Csoport) és egyéb szövegfoszlányokon erősen érződik a Spions *Summer Song*jának „Menekülj végre, az álomnak vége” refrénjének programja. Hasonló hatás mutatható ki az *Emlékképek* című dalnak az emlékezet és az identitás feladására buzdító soraiban, továbbá a már Párizsban rögzített *Faji zavargások* – „Légy az új mutáció, hagyd el hazád, tagadd meg eredeted” – kapcsán is. Ebben az értelemben a Nirvânia nem más, mint a jelentéktelenség par excellence helye, melyet csak elhagyni, melytől csak elfutni, elmenekülni érdemes.

Zátanyi Tibor elbeszélésében ez az ethosz úgyszólván az első pillanattól meghatározta a Spions együttes működését, így a punkot a színházzal és a performanszal ötvöző művészi projektjük úgyszólván önfelszámoló programmal dolgozott. „Sokan ábrándoztak arról – mondja Zátanyi –, hogy menni kéne. Végül beadtuk az útlevélkérelmet. Még konspiráltunk is, hogy ne egyszerre kérvényezzük, hogy ne legyen gyanús. A többieknek meg is jött az útlevele, de én nem kaptam semmilyen értesítőt. Aztán először elment [Molnár] Gergely, később elment [Hegedűs] Péter is, őt kevesebben kísértük ki, és nekem még mindig nem jött meg az útlevelem. Se a családom nem tudta, se a barátnőm, hogy mire készülünk, hogy nehogy valami közbeszóljon. Azt gondoltam, hogy megjön az útlevél, másnap bejelentem és elmegyek.”²⁵ Molnár

Gergelynél tehát a kivonulás nem más, mint a kulturális, morális, művészi túlélés záloga – vagyis *conditio humana*. Hannah Arendt nyomán Heller Ágnes ez utóbbi fogalom alatt a történetiség determinációja és az egyén öndeterminációja (választásai, döntései) közötti, az adott korban szükségszerűen képződő *feszültséget* érti.²⁶ Amikor Molnár Gergely a kivonulás lehetőségét vetíti előre, valójában épp ezt a művészi feszültséget jeleníti meg.

A Nirvána mint a hármas egység része című, 1976-ban keletkezett, máig kiadatlan filmkoncepciójában így ír Molnár (vegyük észre, hogy még nem születik meg a Nirvána önálló programja, a távolságteremtő, a jelentést kiélező „i” betű még hiányzik a kifejezésből, viszont a szerző már leválasztja a nirvána buddhista jelentésköréről):

„A hármas egység, melynek a nirvána (az így jelölt egység) része, a következő:
nirvána (lásd: Álomleírás Nr. 10.)
futás (lásd: Run Run Run Nr. 4.)
repülőtér (lásd: Fly by Fly Nr. 2.)

A nirvána tehát korántsem a maga értelmében használt állapot-meghatározó, hanem – a fogalomnak tökéletesen ellentmondva – egy szituáció, mégpedig abból is olyan, amelyből valami kialakul. Nirvánának nevezzük tehát ezúttal a köztesség állapotát, melynek jellegzetességei a következők: esetlegesség, közömbösség a történések és a nem-történések (meg-nem-történések) iránt, nyugalom, a változások, változékonyságok egységessége, tehetetlenség és súlytalansági állapot, mozgás térben és helyben maradás időben, időn kívüliség, avult térképzetek, mindenfajta fizikai törvény kétségessé válása és ugyanakkor mindezen törvények megvalósulásának bármikor lehetősége, ill. e törvények felcserélhetősége stb. Végeredményben álomvilág, szürreális beütés nélkül. Olyan közeg, melyben lényegesen több a lehetőség, mint amennyit felhasználni kedvünk volna; a lehetőségben élünk, a lehetőség részei vagyunk, de nemigen teszünk semmit. Legföljebb elmegyünk sétálni vagy ebédelni; ez sem akció azonban, hanem koncentrációs utazás. [...]

A szereplő egy idegen világba érkezett, a végtelen várakozásnak vége: itt a New Life. Futni kezd. A szereplő hozza a hírt, de találkozik is a megváltozottsággal: futása információ is, pánik is, de mindemellett: alkalmazkodás. [...] Ennél fogva mindenki követi őt. *Futása példa lesz, mert megtestesíti a kollektív vágyakat*. Mindenki futott volna már eddig is, titokban próbálkozott is vele. A szereplő megijed a felgyorsult formától, és ezért fut. Előre fut, de a tömeg követi őt: fut utána. A repülőtér ebben a világban sziget, a repülés liaison két futásgócc (két hang, két város) között. A repülőtér az artikulált hang

formációja: a várakozás helye; állandó öntisztító folyamatban – az itt várakozók ugyanis elmennek”.²⁷

Ebben az írásban töményen megfogalmazódnak azok az élményproblémák, melyeket fentebb részben említettem. Ha e filmterv és a későbbi Spions-líra nyomvonalán indulunk el, akkor egy szegényes, sőt feltűnően üres, ám kulturális utalásaiban szövevényes és a motivikus ismétlődésekben radikalizálódó élményszerkezettel találjuk szembe magunkat. A „teljes bénaság”, „az állandó várakozás”, a „teljes erkölcstelenség”, az „állandóan várni valamire, ahelyett hogy megcsinálni” érzése egyre elmentmondást nem tűrőbben fejeződik ki e szövegekben. A filmtervben ez még köztesség: a nirvána egy szituáció, melyből kialakulhat valami, de már eminens jellemzője az esetlegesség, a közöny, a tehetetlenség. Ha szemügyre vesszük a hármas egységet, melynek a nirvána köztesége csak az első etapja, akkor láthatjuk: a második rész „futását” a „repülőtér” záró képzete foglalja rendszerbe.

Vegyük szemügyre a nirvána és a repülőtér térbeli alakzatait. A nirvánából kifejlődő Nirvânia valójában durva disztópia, mellyel szemben áll a heterotópia lehetősége, vagyis a kivonulás elképzelt végpontjára kaput nyitó repülőtér. Az „ott” helyhatározószónak azonban nincs konkrét jelentéstartománya, jelentőségét csakis a tagadás viszonylatában nyeri el, vagyis az a lényege, hogy nem itt van. A Nirvânia sivárságával tehát nem egy klasszikus értelemben vett utópia áll szemben, hanem egy konkrét helyhez nem rögzíthető heterotópia, melynek egyetlen lényeges tulajdonsága, hogy *más helyen* van. Michel Foucault reflexióiban a heterotópia nem más, mint egy minden kultúrában létező ellenszerkezeti hely, mely az adott kultúra értékszerkezeti feszültségeit fejezi ki.²⁸ A heterotópia tehát annyit tesz, hogy vannak olyan színterek, ahol az uralkodó értékvilágtól eltérő kulturális logika működik. Molnár Gergelynél ez a repülőtér révén megnyíló heterotópia elképzelt világ, melynek referencialitása érdektelen. Nem azért, mert Párizs vagy New York, az emigránsok elsődleges célpontjai nem lennének valóságos helyek, inkább azért, mert a róluk szóló tudás nem közvetlen tapasztalaton, hanem vágyott elképzéléseken alapult. Ezek szinte kizárólag olvasmányélmények, képek, zenék, egyes személyekhez kapcsolódó történetek, populáris mítoszok, a kultusz szűrőjén átszűrődő tartalmai voltak: a művészi képzelet halálosan komoly játéka.

Aki akár csak belehallgatott a Spions egy-egy art punk kompozíciójába, az nemcsak a zenei alap minimalizmusát érzékelheti (noha kevesen tudják, hogy ifj. Kurtág György és Hegedűs Péter személyében két zeneakadémista is megfordult az együttes születéséhez köthető előadássorozaton), de a Molnár

Gergely által írt dalszövegek pengeéles szubverzióját, a mindent tagadás és megtagadás nihilizmusát is. Az olvasó fantáziájára bízom, vajon miképpen értelmezi a Spions képzeletvilágában a visszataszító üresség és a sárevő unalom székhelyeként leírt Nirvániát, ezt a különös disztópiát, annyi
26 azonban bizonyos, hogy hosszas elidőzésre aligha ingerel a dal. Ha ehhez hozzátesszük a *Menekülj végre!* című ciklust is, valamint az imagináció átmeneti zónájaként jellemzett repülőteret, akkor érzékelhetjük a kivonulás metapolitikai üzenetét. Érdekes, hogy a Molnár poétikájából kiszűrődő képzeletvilág határa maga a repülőtér, ez maga az anticipáció, az „új élet” ígérete, melyből aztán nem lépünk át sehová sem. Úgy tűnik, hogy az elkeseredettség létállapotából még a semmi is több volt annál, mint amit Molnár Gergely költészete akkoriban érzékelt.

¹ KORNIS Mihály, *Civilségem a pályán, 1973–1978*, Beszélő, 1998/10, 125.

² Albert O. HIRSCHMAN, *Exit, Voice, and Loyalty: Responses to Decline in Firms, Organizations, and States*, Cambridge, Harvard University Press, 1970, 107. Magyarul: *Kivonulás, tiltakozás, hűség: Hogyan reagálnak vállalatok, szervezetek és államok hanyatlására az érintettek?*, ford. CSONTOS László, Bp., Osiris, 1995, 115. (A fordítást módosítottam.) A határvidék politikai, szociológiai és kulturális jelentőségére lásd Richard SLOTKIN, *Gunfighter Nation: The Myth of the Frontier in 20th-Century America*, Norman, University of Oklahoma Press, 1998, főként a „The Significance of the Frontier Myth in American History” című fejezet, 1–29.

³ Albert O. HIRSCHMAN, *Exit, Voice and the Fate of the German Democratic Republic: An Essay in Conceptual History*, World Politics, 1993/2, 176.

⁴ COREY ROSS, *East Germans and the Berlin Wall*, Journal of Contemporary History, 2004/1, 25–43. Illetve JOACHIM SCHLÖR, “It has to go away, but at the same time it has to be kept”: *The Berlin Wall and the Making of an Urban Icon*, Urban History, 2006/1, 85–105.

⁵ HIRSCHMAN, *Exit, Voice and the Fate of the German Democratic Republic...*, i.m., 188.

⁶ SOM Krisztián, *A magyar úti okmányok, 1848–2012*, Bp., Nemzetbiztonsági Szakszolgálat – SZBMRIT, 2014, 25. Lásd még BENCsik Péter, *A kivándorlás és a magyar állampolgárság, 1948–1978*, Századok, 2022/4, 811–834, különösen 828–830.

⁷ Vö. KSH-jelentés az 1956-os disszidálásról: *Az illegálisan külföldre távozott személyek főbb adatai, 1956. október 23–1957. április 30.*, Regio, 1991/4, 174–211.

⁸ *Állambiztonsági Értelmező Kéziszótár*, szerk. GERGELY Attila, Bp., Belügyminisztériumi, 1980, 38.

⁹ Open Society Archives (OSA), 357–2–1–2–61: Belügyminisztériumi iratok, Hazatelepítő Központ.

¹⁰ OSA, 357–2–1–15–45: Havi jelentés Magyarországról. Lásd: *Hazavárjuk őket*, Népszabadság, 1956. december 21., 8. Továbbá: *Ezernél több menekültet telepített haza a Vöröskereszt Győr-Sopron megyei szervezete*, Népszabadság, 1956. december 1., 5.

¹¹ *Kommentár nélkül: Disszidensek levelei*, szerk. SZAMOS Rudolf, Bp., Kossuth, 1958, 3–4.

¹² JÁNOSY Lajos, *Őrök hely és mindenhol idő*, Bp., Jelenkor, 2023, 41.

¹³ Bővebben lásd Alexei YURCHAK, *Everything Was Forever, Until It Was No More: The Last Soviet Generation*, Princeton, Princeton University Press, 2005. és *Occidentalism. Images of the West*, ed. James G. CARRIER, Oxford, Clarendon Press, 2003. Magyarországi kontextusban: K. HORVÁTH Zsolt, *Tékozló aszkézis és sóvárgó hedonizmus: Művészszeretek és kulturális minták: Sarkadi Imre, Kondor Béla, Mácsai István, 1945–1961* = B. NAGY Anikó, RÉVÉSZ Emese, SZERDAHELYI Orsolya, KOCZKÁS Eszter, K. HORVÁTH Zsolt, *Elmozdul a Fal: Mácsai István Kiscellben*, Bp., Budapesti Történeti Múzeum, 2022, 158–225.

¹⁴ A korai kritikai szemléletre jó példa: Vance PACKARD, *Hedonizmust a tömegeknek!* = V. P., *Tékozlók*, ford. VÉRTES Gábor, Bp., Kossuth, 1966, 148–157.

¹⁵ Greg CASTILLO, *Domesticating the Cold War: Household Consumption as Propaganda in Marshall Plan Germany*, Journal of Contemporary History, 2005/2, 261–288., illetve Marilyn S. KUSHNER, *Exhibiting*

Art at the American National Exhibition in Moscow, 1959: Domestic Politics and Cultural Diplomacy, Cold War Studies, 2002/1, 6–26.

- ¹⁶ Shane HAMILTON, Sarah PHILLIPS, *The Kitchen Debate and the Cold War Consumer Politics: A Brief History with Documents*, Boston, New York, Bedford – St. Martin's, 2014. Vö. Anke STEINBORN, *Kitchen Debate: Aufschwung und Krise des „American Way of Life“ im filmischen Dialog = Revisionen – Relektüren – Perspektiven. Dokumentation des 23. Film- und Fernsehwissenschaftlichen Kolloquiums*, Hrsg. Simon FRISCH, Tim RAUPACH, Marburg, Schüren, 2012, 263–281.
- ¹⁷ Vö. BÖRÖCZ József, *A határ: társadalmi tény*, Replika, 47–48 (2002), 133–142.
- ¹⁸ Koós Anna, *Színházi történetek – szobában, kirakatban*, Bp., Akadémiai, 2009, 140.
- ¹⁹ HAVASRÉTI József, *Alternatív regiszterek: A kulturális ellenállás formái a magyar neoavantgárdban*, Bp., Typotex, 2006; K. HORVÁTH Zsolt, *A gyűlölet múzeuma: Spions, 1977–1978*, Korall, 39(2010), 119–144.
- ²⁰ Marc AUGÉ, *Nem-helyek: Bevezetés a szürmodernitás antropológiájába*, ford. FÁBER Ágoston, Bp., Műcsarnok, 2012, 30. Lásd még Marc AUGÉ, *Une histoire du présent. Propos recueillis par Hélène Monsacré*, Magazine littéraire, 307(1993), 32.
- ²¹ Vö. Vanessa R. SCHWARTZ, *Jet Age Aesthetic: The Glamour of Media in Motion*, New Haven, London, Yale University Press, 2020.
- ²² Kis János, *Emberi jogok egykor és most*, Beszélő, 2007/2, 24–37.
- ²³ Georg SIMMEL, *Híd és ajtó*, ford. ÓZER Katalin, Híd, 2007/2, 30–35.
- ²⁴ MÜLLER Péter Sziámi levele = KAMONDY Ágnes, *Dalok Közép-Nirvániából*, Bp., Bahia, 1995, CD-borító.
- ²⁵ BALÁZS Kata, SZABÓ Eszter Ágnes, *„Nem ütlevél volt, hanem azonnali katonai behívó”: Beszélgetés Zátonyi Tiborral*, Artportal, 2018. augusztus 8., hozzáférés: 2024.04.8, <https://artportal.hu/magazin/nem-utlevel-volt-hanem-azonnali-katonai-behivo-nyolcvanasevek/>
- ²⁶ HELLER Ágnes, *Általános etika*, Bp., Cserépfalvi, 1994, 21–43.
- ²⁷ Artpool Művészettudató Központ archívuma: Molnár Gergely, XI. dosszié, Nirvána mint a hármas egység része. Film-konceptió, gépirat, 1976, 1–2, 7. (Kiemelés tőlem – K. H. Zs.)
- ²⁸ Vö. Michel FOUCAULT, *Eltérő helyek*, ford. SUTYÁK Tibor = M. F., *Nyelv a végtelenhez: Tanulmányok, előadások, beszélgetések*, szerk. SUTYÁK Tibor, Debrecen, Latin Betűk, 1999, 147–155.

Új Forrás 2024/6 – K. Horváth Zsolt: Reptér: kijárat a semmibe
Kivonulás mint tiltakozás Molnár Gergely műveiben

HÁROM NŐ

Patti haja*

Patti haja ősz erő.
Karcos tükör,
lobogó idő,
torzképeket törülő távolság,
jeges vízen megcsillanó eső.
Keze fák lombjában sűrű lendület.
Tombolj, táncolj,
amíg lehet.

*(Patti Smith koncertje után)

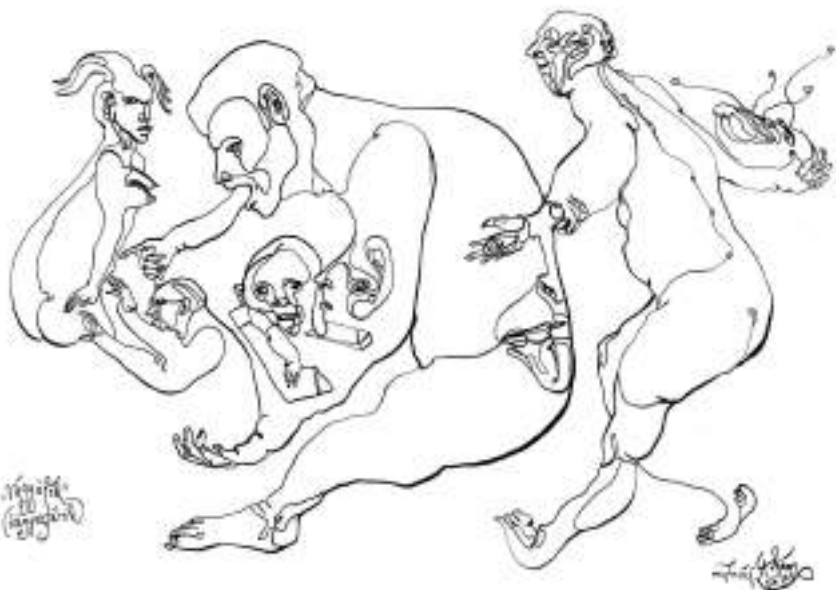
Marianne hangja*

Marianne hangja felhő a víz fölött.
Rekedt faág, ami eltörött.
Olvadó hó, bánat - kimerítő,
egy ház falán peregve málló idő.
Füst.
Savmart üvegen a minta.
Kitakar, támaszt, mintha
még mindent lehetne.
A ködöt, a füstöt, a mállást
megszeretni kéne,
mielőtt a dalnak vége.

*(Marianne Faithfull hatására)

Laurie cipője fekete bőr.
Örül az ember, hogyha látja.
Laurie énekel és beszél.
Laurie mosolyog, vagy csak áll.
Laurie szép.
Mosolya tánc.
Betűkből szótt hóesés.
Ki gondolná, hogy erdei út.
Hogy deresedő napsütés.
Égbe felhulló jeges eső.
Lassított mozdulat, örök erő.
Viszi Laurie-t az a cipő.
Légy Laurie!
Húzd, ki tudja meddig húzod.

*(Laurie Anderson, szintén koncert után)

30 "ÉS ÍGY JUTOTTUNK KI A CSILLAGOKHOZ" *

Esőben ázó vak utca száll a lámpafényben.

Repül, repül, és rajta házak.

Egy tócsa szétfolyik a felhőn,
olajszivárvány alatt fóliát fúj a szél.

Kopott kabátját összehúzza,
haját barna sállal eltakarja,
széles árnyékát átlépi egy nő,
aztán fölrepül.

Alatta foszló magány,
zsebéből kihulló,
összegyűrt, zsírpecsétes szerelem.

Repül a nő,
parázkabátja hő,
és felragyog a sár,
a villamos is száll,
kukákat fúj a szél,
suhan a Jászai tér,
s a fák ága összeér.

Száll a táj, a nő, a vágy,
mosolya lány.

Szítáló ködben minden felragyog.

Körben szikrázó csillagok.

* (Dante)

A bátyám, Dr.K.Zs, a munkajog specialistája abban a kicsi házban haldoklott, a kert végében. Kertészlaknak nevezték, bár sosem lakott ott kertész. Ha valakinek magányra volt szüksége, oda el tudott vonulni. Egy szép nagy házban éltek a feleségével

meg a három kamasz gyerekekével. Amikor a bátyám hazajött a kórházból, már tudta, hogy baj van. Aznap este vacsoránál megkérte a gyerekeit, hogy

Littner Zsolt 31

AZ UTOLSÓ BUNYÓ

maradjanak az asztalnál, amíg mindenki végez az evéssel. Aztán elmondta, hogy nagyjából három hónap van hátra. A gyerekei abbahagyták a vihogást, a felesége meg a tányérját nézte. A krumplipürédomb egyik szélét a pulykasült szaftja, a másikat pedig a párolt káposzta színezte meg. A bátyám bejelentette, hogy már megállapodott a társával, aki megvásárolja a részesedését az ügyvédi irodában. Közölte továbbá, hogy holnaptól a kertészlakba költözik. Nem akar láb alatt lenni, és a családnak egyébként is fel kell készülnie a hiányára. Reggel a felesége és a gyerekei a nappali túlméretezett, kertre néző üvegtáblái mögül figyelték, ahogy egy utazótáskával a kezében hátrasétál a kertészlakhoz. Fellépett a bejárat előtti kis lépcsőre, és az ajtóból visszafordult a nagy ház felé. Mindig is értett a méltóságteljes jelenetekhez. Nézte egy kicsit a nagy ház hatalmas ablakait, aztán felemelte a bal kezét vállmagasságig, intett és belépett az ajtón. Egész nap olvas, vagy telefonál, vagy csak nézi a naspolyát és a spenótszigetet a kertben. Látogatni délelőtt tizenegykor és délután ötkor lehet. Én főleg telefonon szoktam hívni, mert azt lehet máskor is. Ilyen a bátyám, szereti a rendet. Azt mondja, hogy neki északi vére és kockafeje van, meg egyébként is be kell osztania az idejét. Ordnung muss sein. A bátyám egyébként középtermetű, barnabőrű és folyton vigyorog. Csak rendnek kell lenni.

A bátyámat mindenki szerette. Az utóbbi években már én is. Ő volt a kedvenc, én meg a problémás. Ő volt a mosolygós, cigányképző jótanuló én meg sápadt vadember, akivel mindig baj van. Magas vagyok, szőke és hirtelen haragú. Minden héten kaptam egy intőt. Az érettségi előtt apánk, aki sose íszik, azt mondta, hogy ha átmegyek, akkor végighányjuk a Filler utcát. A bátyám érettségijéről persze sosem esett szó és természetes volt, hogy egyből felvették az egyetemre. A bátyám mindig elmondta nekem, hogy mit és hogyan kell tennem. Azt hiszem, hogy általában igaza volt, de én sosem úgy csináltam. Sokat verekedtünk emiatt, pontosabban sokszor megvert. Úgy érezte, hogy a kötelességét teljesíti. Aztán egyre nagyobbra nőtem, utolértem és lehagytam. Megizmosodtam, a bátyám meg cingár maradt. De nem hagytuk abba a verekedést. A bátyám önkínzó módon, feladatot teljesítve

verekedett velem. Nem tudom pontosan, hogy miért nem csináltam meg soha, amit akart tőlem. Már mindketten nagykorúak voltunk, de még folyt a harc közöttünk. Anyánk a lelkünkre beszélt, apánk meg legyintett ránk. Mindannyian azt hittük, hogy örökké fog tartani. Egészen az utolsó bunyóig.

32 Arra persze már senki sem emlékszik, hogy min vitáztunk. Csak annyi bizonyos, hogy egy nyári délután ketten voltunk otthon, és a konyhában kezdődött.

A bátyámnak délután indult a vonata Bécsbe, ott kapott ösztöndíjat. Én a haverokkal a Balatonra készültem. Az indulás előtti percekben tört ki a verekedés. Valami durvát mondhattam neki, mert a bátyám kilökött az előszobába, és becsapta a konyhaajtót, én meg betörtem egy székkel. A bátyám rám ugrott és az arcomba vágott. Hallottam, ahogy recsen az állkapcsom. Hemperegtünk a földön, mindent felborítottunk, ami az utunkba került. Aztán elegendő lett, elkaptam a kezét, és csavartam egyet rajta. Hallottam, ahogy roppan a gyűrűs ujja. Ordítva talpra ugrott, lihegve álltunk egymással szemben. Ömlött a vér az arcomból, a bátyám meg eltorzult arccal szorította az egyre nagyobbra dagadó ujját. Ekkor lépett be anyánk. Végignézett rajtunk és a verekedés romjain, majd szó nélkül kifordult a lakásból. Tizennyolc voltam, a bátyám húsz. Elengedte az ujját, és rám sem nézve csak annyit mondott, hogy csináljunk rendet. Kihozta a spájzból a partvist, én meg a szemeteslapátért mentem a konyhába. Anyánk egy óra múlva jött vissza. Nem néztünk sem rá, sem pedig egymásra. A vonatokat lekéstük, némán telt az este.

Sosem gondoltam, hogy előbb fog meghalni. Úgy képzeltem el, hogy majd ül az ágyam szélén, és vígasztal, hogy odaát találkozunk, meg ilyesmi. Persze gyerekként még nem gondoltam efféléket, és különben is meg voltam győződve, hogy csak útban vagyok a bátyámnak. Lehetséges, hogy ezért nem csináltam meg sosem, amit akart tőlem. Hogy figyeljen rám. Aztán egyszer csak feltűnt, hogy egyre inkább rám hagyja dolgokat. Már nem utasít, nem vitázik, csak elmondja és otthagya. Talán ezért provokáltam ki a verekedést. Azon is gondolkodtam mostanában, hogy miért nem mondtuk el azt a bunyót az apánknak sosem. Sokat dolgozott vidéken akkoriban, általában csak hétvégére jött haza. Nem beszéltük meg anyánkkal, de nem említettük többet ezt a délutánt. Gondoltam rá, hogy felhívom a bátyámat, hogy beszéljünk erről is, de aztán egyszer csak késő lett. Már nem hagyta el a kertészlakot. A felesége mindig délután öt óraker vitte át neki a másnapi ételt egy műanyag ételhordóban. Ha sírni kezdett, akkor a bátyám kiküldte a kertbe, hogy ott bömbölje ki magát. Aztán jöjjön vissza, ha lehet vele beszélni. A bátyám nagyon szeretett beszélgetni, érdekelték az emberek. A negyvennegyedik születésnapján, egy gyönyörű augusztusi éjszaka, mikor már csak ketten maradtunk a tűznél, hozzám hajolt, hogy el kell mondania valamit. Alaposan be voltunk sörözve,

nyilvánvaló volt, hogy valami nőügyet fog megosztani velem. A fülemhez hajolt, és akadozva azt súgta, hogy ő egy író. Egy titkos író, annyira titkos, hogy még ő maga sem tudja biztosan. Furcsa volt hallani ezt a bátortalan vallomást a sikeres ügyvéd és a magabiztos családapa szájából. Mindig is népszerű regényíró akart lenni, fűzte hozzá. Hajnalban szokott írni, amikor még mindenki alszik. Bőfögött egyet, elnézést kért, és nagyokat szírpantott az illatos éjszakai levegőből. Álnéven küldözgeti az írásait irodalmi folyóiratoknak, folytatta. Említette a nevüket is, de egyiket sem ismertem. Arra az esetre, ha én halnék meg előbb, rád bízom az írásaimat. Igazából senkit sem érdekelnek, és azt kellene mondanom, hogy dob ki az egészet, mert elég vackok, de sajnálom őket. Hagyjál békén ezzel a hülyeséggel, próbáltam szabadulni. Ígérd meg, emelte fel a hangját, vagy behúzkok egyet. Jól van, csak ne ordíts, már rég elmúlt éjfél.

Ez az éjszakai sörözés jutott eszembe, amikor a felesége felhívott, hogy most válogatja át a bátyám holmijait, és szeretnék-e valamilyen emléket megtartani. Kérdeztem, hogy talált-e papírokat, jegyzeteket, ilyesmit. Volt egy csomó füzet, teleírkálva mindenfélvel, valószínűleg a munkájához kellett, azokat már elvitte a gyerek az iskolai papírgyűjtésbe. És a számítógépe, azon volt valami érdekes? Nem nézegettem, mondta a felesége, egyébként is egy kőkorszaki masina volt, már évek óta mondtam neki, hogy le kellene cserélni. Szerencsére ingyen átvették a hulladékudvarban. Megköszöntem, és megkérdeztem, hogy vannak a gyerekek.

Pár hét múlva felugrott az unokaöcsém, akit bárhová el lehetett küldeni, ha vezethette a családi autót. Egy borítékot hozott, amin az én nevem szerepelt a bátyám kusza írásával. Anya küldi, a kertészlakban találtuk, nyomta a kezembe, és elviharzott. Napokig hevert az asztalomon, nem volt erőm felbontani. Biztos voltam, hogy intelmek és jótanácsok lesznek benne. Aztán újra megtapogattam a borítékot, és meglepően vastagnak találtam. Péntek este volt, úgy éreztem, hogy most neki tudok kezdeni. Kiültem egy sörrel a teraszra, és mélyen leszívtam a jószagú esti levegőt. Kivettem a paksmétát, és kissé megijedtem, mert legalább kétszáz oldal volt. Összeszedtem magam, és egészen addig olvastam, amíg sajogni nem kezdett a derekam. Járkálni kezdtem a teraszon, aztán felhörpintettem a langyos sör maradékát. Azon gondolkodtam, hogy mi a fenét fogok kezdeni ezekkel az irományokkal.

34 Kopriva Nikolett

házamban hegyek

II.

házamba hegyek ékelődtek. a csúcsoakat
állandóan köd borítja. az emeleti
szobában esténként függőágyamból
az alzheimeres szomszédot figyeltem.

hiába gyújtok fényt,
a padlásról hömpölygő
fehér szövetbe ragad.
a hegyi levegőtől nedves falak
minden nap más színt
vesznek fel.

könyveim átíródtak, újraolvasom mindet.

ha kávéfőzőt,
átverekszem magam
a szőnyegbe kapaszkodó futónövényen.

V.

olykor hallom az utcát.
mindig ugyanarról beszélnek –
a boszorkányokról, akik
a falu határában nyüzsögnek,
búvölik a folyóban a halakat.

találnak egy szarvast
az olvadó hóban. bundáját
lenyúzzák, húsát
felaprítják, egy nagy üstben
megfőzik.

III.

kéken, zölden, lilán csillognak
a fák, eszelősen repkedő varjak
ütköznek beléjük, összevérzik
a szőnyeget. elvinném őket
a preparátorhoz, de
az egész utcát benőtte az erdő.
falmaradványokat, cserepet,
rozsdás kaput, letört
orrú kerti törpét találok
a bokrok között.

IV.

egy hajnalban havazásra ébredek.
könyveim betűi elfolynak.
lapjaikból előbújnak a szereplők,
hidegtől reszketnek,
a földbe fúrják magukat.

Aureliano Buendía ezredest
még sokáig látom
a fák vastag gyökerei között.

I.

szarvas jön le a hegyről.
bundája deres,
szemei kimeredő gesztenyék.
megáll a nappali közepén.
évek telhetnek el, ahogy
nézzük egymást.

olykor hallom az utcát. mindig
ugyanarról beszélnek –
a boszorkányokról, akik
nyüzsögnek a falu határában,
bűvölik a madarakat és a Napot.

megtalálnak az olvadó hóban.
lenyúzzák bőröm, húsom
felaprítják. egy nagy üstben
főznek meg.

kavicsok

36

első

dédanyát hatévesen kítették a piacra koldulni.
többé nem jöttek érte.

ült a vérszagú téren, körülötte alkuk,
érmekoccnások visszhangjai,

banán-, maghéjak, megkövült hangyák.
púpos vénasszony találta meg,

hazavitte hangyáktól hemzsegő házába.
egész életében őket üldözte.

megbújtak a falrepedésben, éjjel
a dunyhába másztak, fészket raktak fejbőrében.

holdarcú kísértetek bámultak a vitrinből.
olykor apjává változtak, a hangján szóltak.

amikor a vénasszony meghalt, dédanya
kimenekült a házból,

ne lássa, ahogy felfalják a testet. akkor jelentek
meg csontjaiban a kavicsok.

kidomborodtak bőre alól.

második

nagyanya azt mondta, minden hónap
negyedik vasárnapján farkasok jönnek a házba,

vicsorogva körbeállják. ököllel verte
a falakat. a festéknyomok és zúzódások később

kavicsokká változtak. érintése érdes lett, mindenki
didergett karjai között. a fekete kabátos fizikus úr

esténként az utcasarkon várta, eleinte csak árnyékait
hagyta ott neki, aztán nem ment el többé.

amikor ütötte, a kavicsok lüktettek nagyanya testében.
olykor sikerült felköhögnie őket.

37

harminc év múlva rákká változtak. akkor már az utca is
látta a farkasokat, ablaka alatt váraoztak.

úgy tartják, az ő hangján vonyítottak.

harmadik

anyám korán megtanulta, hiába takarja el,
kiviláglanak bőre alól. megszokta,

hogy bámulják az utcán.
úgy tartják, a fekete kabátos fizikus úr

már magzatburkára repedéseket hímszett.
talán ezért látott hajszálnyi hasadásokat minden

éveken keresztül.
hollók követik mindenhová. álmából röptek ki,

amikor egy vérszagú piacon
bolyongott. körülötte meg nem történt alkuk,

érmekoccanások visszhangjai,
banán- és maghéjak, megkövült hangyák.

a hollók ráhullatták tollaikat, hogy láthatatlanná váljon.
fekete tollak között kelt,

a madarak az ablakpárkányon váraoztak, többé
nem mentek el. anyám reggel

kaparja ki a kavicsokat bőre alól – a hollók lenyelik.
amikor felröppennek, percekig

ragyognak.

negyedik

38

olykor látni lehet nővérem pupilláiban.
némelyik már születése előtt a szaruhártya

részévé vált. évről évre oszlik körülötte
a szoba, a fák lecsupaszodnak, átlátszóvá

vékonyodnak a hegyek. égitestek alszanak ki.
fejek, kezek, lábak tűnnek el.

nővérem már csak a déli fényben látja vásznait.
olykor napokra műtermébe zárkózik. buja kontinenseket

fedez fel, tengereikben meg nem született
lények alszanak, szemük helyén fehér kövek –

éjjel átszakítják a vásznat, koppannak a
parkettán. már senki sem kapja fel fejét a zajra.

nővérem sem ássa el, inkább közējük fekszik.

ötödik

húgomat nem húzza magához a föld.
lábszárára nem tekerednek gazok, zsebeiben nem

fészkelnek árnyak. elmegy az acsarkodó farkasok mellett.
körbetáncolja a fákat, a megöregedett házakat.

nem botlik el a macskakövekben, nem álmodik.
csillagot vadászni jár a folyópartra.

vasárnaponként délután háromkor
egy szenttel teázik.

hajnali vonatokon utazik, idegen falvak
embereit szólítja meg.

leül a hajléktalanok mellé a piacon.
nagyanyját keresi a madarakban.

odvakba rejtőzik, kihallgatja a fakopáncsokat,
a szelet. egy éjjel elárulja neki a hold,

hogyan a folyóban a kövek alatt öt ország
tündérei alszanak.

39

holdtalan éjjeleken vonyít együtt a
farkasokkal.

hatodik

anya nyugtatott, ne aggódjak,
ezek csak dédanyám kavicsai. megmutatta,

hogyan kell óvatosan kikaparni a bőröm alól.
eleinte sikítottam,

később fájdalmas szertartássá vált. első
szerelmeimnek

vaksötétben fedtem fel magam. nyáron is
hosszú nadrágokban és felsőkben jártam.

aztán kiderült, vannak,
akiknek hangyák fészkelnek fejbőrében.

akik pikkelyes bőrrel fekszenek a vízparton.
akik bogarakat köhögnek föl,

akiket halottak követnek.
ugyanúgy takargatjuk magunkat.

kavicsaim kékek, pirosak, sárgák,
zöldek, lilák.

folyton föl kell söpörnöm a padlót,
ha elhagyok egyet, ne nyelje le

a házban élő kutya.
ha kidobálom őket az ablakon,

feljönnek a giliszták a föld alól,
rájuk tekerednek.

40 sosem tűnnek el egészen.
odavonzzák a madarakat.

olykor azt álmodom,
mellkasomban repkednek,

szívkamráimban raknak fészket.

Nincsen annál meghatározhatóbb egysége a tér-időnek, mint a vadász és a vad közötti nyílegyenes. A megannyi görbe helyett, ami két pont között felmerülhet, a legrövidebb úton, az egyenesen vázolható fel a vadászat eseménye a legkézenfekvőbbben. Egyenes mentén lát az emberi szem, egyenesként érzékeli az időt, mert csak így birkózik meg vele. Egy másik szögéből viszont, vagy más geometria szerint, az egyenes meggörbül, sőt, elég nagy görbülés esetén kört formálva érhet vissza magába. Mint ívek és hurkok, egy történetet mindig más, elhallgatott történetek fognak közre. Donna Haraway szavaival: a mesélés csak helyhez köti azt, hogy mit értünk tapasztalat alatt. Ennek a történetnek a célja tehát egy olyan narratív szerkezet létrehozása, amely képes ábrázolni ezt a rengeteg mellékvonalat, ezáltal felfedve, hogy mekkora teret kíván maga köré a leggyakrabban szemügyrevett egyetlen szál.

CSODASZARVAS

(Miért jó a vadnak
a vadászat?)

Ez esetben, mi magunk hozzuk létre az egyenes meggörbülését. Úgy teszünk, mintha a vadász nem a vadat, hanem saját magát venné célkeresztbe. Ezáltal jön létre a vadászat terebélyes, ívekben és hurkokban gazdag eseménye, amelyben a vad végül felszabadul az emberi nyelv antropomorfizáló elnyomása alól.

(első ábra: a célzás)

Ne feledjük tehát: mindvégig úgy teszünk, mintha. Ugyanakkor, azért sem tehetnénk másképpen, mert ha nem lenne ez így, ha a vadász nem önmagát célozná meg hátulról éppen, akkor nem érezhetné azt, mintha pontosan annak a golyónak a hegye szúrná a tarkóját, amit az imént töltött a csöbbe, és amit a csap nemsokára meg fog ütni, ha meghúzza végre a ravaszt. Ez pedig épp olyan reflexszerűen megzavarja őt, ahogy a kijelentés befogadása megzavarhat most minket. Ez a kevéske zavar mozgatja és vezeti ezt a mesélést. Fogadjuk be, engedjünk egy másmilyen torzulásnak. Érezzünk

együtt a vadással, hiszen őt szintén ez tántorítja el a folytatástól. Nem látja be, hogy görbítésünk által a golyó légvonala körszerű lett. Nem érti miféle homály ez, a karja inog-e meg? Na, most megvagy, te dög. Valahol minden-
képpen maga mögé kell kerülnie, mert már a fegyver csövének hideg
42 gyűrűjét is a bőréhez nyomva érzi. Felkészülve a lövésre behúzza a nyakát, kifújja a tüdőjében felgyülemlett egy liter poshadt levegőt. Ez lenne az, ami elkábítja, vajon savanyú maradt a lehelete a reggelitől? Vagy a lombok zúgása zavarja? Valami lassú suttogás, akár a lélek, ami éppen el-
árasztja a fákat.

Lassuljunk le mi is, próbáljuk meg visszatartani a cselekményt, merüljünk el benne, hagyjuk, hogy a hangok artikulálatlan sistergéssé egyszerűsödjenek, és mérjük fel előbb saját helyzetünket. A színtér egy szimmetrikus határvidék a vadászat eseményének értelmezésében. Egyszerre tere a vadász döntés-
képtelenségének és a mi hiábavaló igyekezetünknek, hogy a természetről, mint fogalmi képződményről beszéljünk. Igyekszünk túllépni megszokott em-
beri történeteinken, igyekszünk a vadászat történetéből kifelejtteni a hősi-
ességet, a vadászt, a férfiakat, az egész vadászatot. Magvakat szórunk szét, majd szedünk össze. Sajnos hamar belátjuk, hogy nincsen történetmesélés, amit az ember saját, megszokott történeteivel jobban megérthetne, rég leírt vagy szájról szájra terjedő regék, eredetmítoszok, népmesék, telis-tele hő-
sökkel. Éppen ezért, és a hősiesség elkerülése végett, mély és csillapíthatatlan sajnálatunkra, a vadászt sem állíthatja meg effajta elemzés. Nem is őt, csak a golyó ívét figyeljük. Tanút állunk annak, hogy megtörtént.

Hálószerűen fonódnak össze ezek az erdő párájába préselt röppályák és go-
lyónyomok, melyek most összeérnek. Valahol a vadász és a szarvas közt nyit-
juk meg a kört. Mindkét végen az Antropocentrikus Körkép színes alakzatai és motívumai. Nem egyetlen kupolára igyekszünk pontonként kivetíteni a képet, hanem egyszerre több háromdimenziós test köré engedjük felkúszni. Érvelésünk ezért szintén szerteágazó.

Ahhoz, hogy ezt valóban megtehessük, hogy testközelből foglalkozhassunk az így megformált háromdimenziós tájjal, először is szükségünk van egy elméleti környezetre, amely még éppen átengedi magán a természet-kultúra bináris oppozíció torzításait, de nem rejti el ezeket. Ebben a környezetben kell magunknak testet találnunk. Fogalmakra van szükségünk, hogy ezt az elméleti tájat egyben tartsák. Szimulált teret szeretnénk, játékmezőt. Új játéket, új kezdetet.

(második ábra: a lövés)

Aki olyan mélységbe közelít, hogy az állat gőzölgő teste bepárásítsa a lencsét, az már eleve gyilkos. Csak a sötét körvonal dereng át ilyenkor a ködön. A kéz jobbra mozdul és finomít a szögön, a célpont foltját végleg a segédvonalak síkjába zárva. Na puff. Belelő a homályba, az egyetlen pontba összpontosuló túloldal ékes nyugalmába. A szarvas futni próbál a látótér szűkülő alagútján, de a mellső lábak szinte azonnal összebotlanak.

43

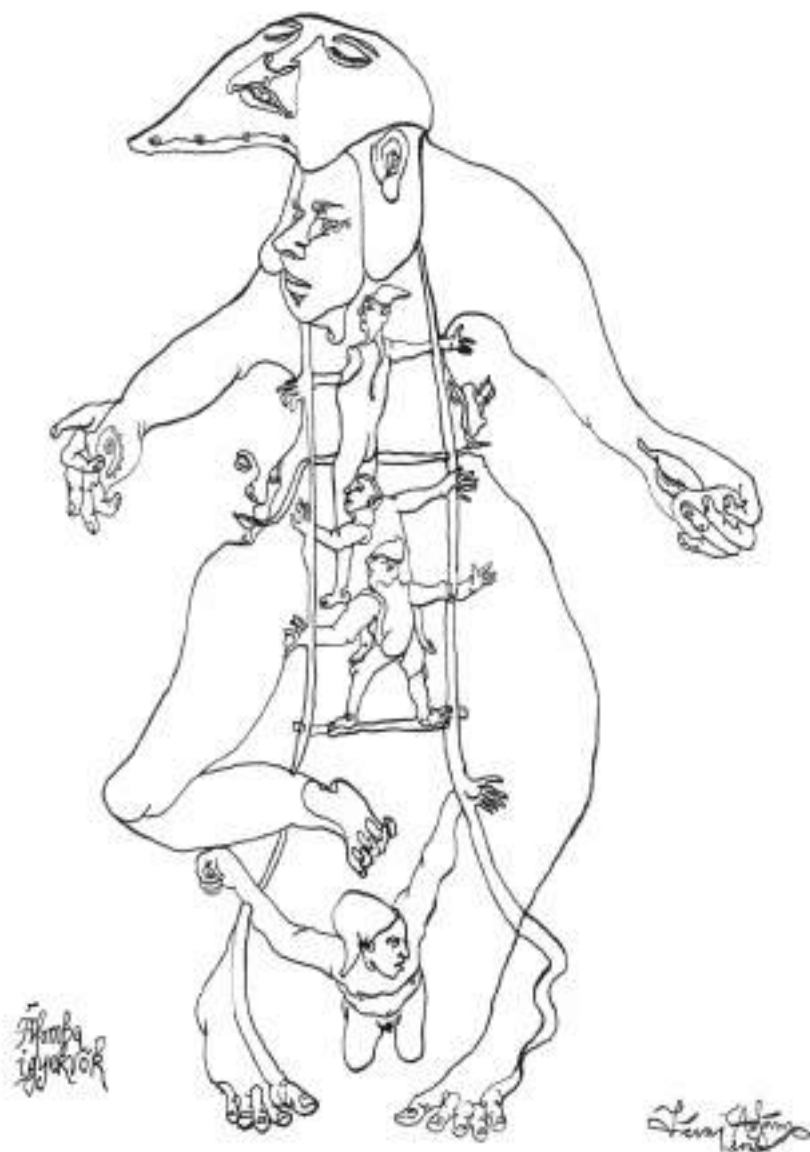
Távolról hallani a vadász és a vad összefonódó légzését, majd ezután az elfekvés tompa zaját. A lövést is, ami egyáltalán figyelmünket arafelé tereli. A vadaspark drótkerítésén túl, egy templomból vagy egy tájházból hallgatózunk kifelé. Gondolkodunk, vajon mennyi időbe telik még, hogy a vadász végre visszaérjen? Mintha már hallanánk a távolban közeledni a dzsipet. Mindkét épület friss falfestékszagot áraszt. A megnyitóra készülődve ismerkedünk a térrel, amely néhány hónap alatt teljesen átalakult. Erdőt itt már nem látunk, csak történelmet, egy légmentesen lezárt kamrát, amelynek levegőjében ezer év alatt odáig finomult a kultúra, hogy a csodaszarvast már az Urál lábánál agyonlőnének. Szarvát totemre helyeznénk a megnyitóünnepség apropóján. Szisszenve nyitjuk fel a kamra nagy, díszes ajtaját.

Új Forrás 2024/6 – Karamán Hunor: Csodaszarvas
(Mért jó a vadnak a vadászát?)

(harmadik ábra: a megnyitó)

Az agyonlőtt vad tétován feltápáskodik, barátságosan magába fogadja a tömeg, körülnéz, melege van, a hely számára ismeretlen, úgy érzi még most is mindenhol felhúzott íjjakkal lesnek rá, bár senki nem mer a szemébe nézni a kupolára mázolt freskóról. A lovasíjász komor arccal a kupola görbületének szegezi sötét tekintetét. Meglepi a szarvast az a könnyedség, ami itt mindenén átszalad. Még minden használatlan. Talán ez a mennyország bejárata, és ezért a tömeg, a szerteágazó terek. Nincs sok ideje mielőtt az egész szertefoszlik, szétmállik, belemosódik a mértéketlen fehérségbe, amelynek most el kell jönnie hozzá. Siet. Keresnie kell az agancsát, amit levágtak. Nehogy már szarv nélkül menjen egy szarvas a túlvilágra. Furcsán visszhangzik a szó, ez a *szarvas*. Annyira könnyűnek érzi magát benne, hogy szinte elemelkedik a fényes, csúszós padlótól, szinte lebeg, úszik a szóban. Mintha a vadász által felszabadult volna a szarvas név hímdominanciája alól. Ki más, ha nem ő az egyetlen, aki felszabadíthatná? Arra gondol a kupolán egy ünnö megfestett képét keresve, hogy az akkor vajon szarvas-e? Az ünnöre vajon lőnek-e ezek a férfiak? Mit fűrészelnek le a koponyájáról? Azt vajon megnyúzzák-e fellógatva egy hideg fényben úszó teremben? Büdösség árad-e

annak is a beleiből, ha véletlenül megmetszik, és meglyukad? Annak is ugyanígy hajigálják-e testét, lábaitól vonszolják-e? A két patája közé ragadt háncs illatában még egyszer befut egy bozótba. Ide már mi sem követjük, engedjük elszaladni. Nem tudjuk mi recsegteti bent az ágakat, ha a szarvas nyugodtan áll velünk szemben, visszanéz ránk. Talán a szél mozgatja a fákat. Vagy a vadász szívja vissza a kifújt levegőt.

fosszilis angyalok

nevethetem e síri gazdagságot,
s hogy rablott holmi volt,
már mielőtt kirabolták volna,
csak a testet ott hagyva.
s ha a csak a test tűnik el?

*a rókáknak barlangja van,
az égi madaraknak fészke,
de az Emberfiának
nincs hova fejét lehajtania.*
nem szegénységről, gazdagságról
beszélt: a testből kifogyott sírről.

egy geiger-müller számlálóval
még lehet egy-egy sugárzó részecske
hangot befoghatott volna krisztusból
a lélekín-szakadva odaért tanítvány.
de csak nézte tanult kiüttlansággal
a kiürítési tervet. magából kifogyott
lélegzettel próbálta újraéleszteni a teret.

szálla alá testbe. a test
sír-tapasztat. a feltámadás
testi tapasztalat. credo
helyett crescendo

egy fölém húzódó felhő
árnyék parcellája.
felhő vonyítás. csend.
a test kaszálóján ma bármi
46 megterem. ha nincs is itt az ideje

az angyal ruhájának redőjét
élre vasalja a fény. kard lesz,
majd újra képlékeny fém.
a párnára cseppen, felizzik
a gyűrődésen. bevési az anyagba.
a zúzott fő nyomát őrizze.
mint *némelyek, tudtukon kívül*, fosszilis
angyalt, a testet vendégelve meg

a hegy forrássá vedli a vizet
ki nem a végső perc mindenese
a Lélek mellett koldusok
vagyunk - csak ennyit írta a cetlire

„Az emberek nehezen búcsúznak a Vallástól. Rémülten értik meg, hogy felnyílott előttük a Semmi, és nosztalgikusan fordulnak a mágikus felé.”² – írta a hetvenes évek elején Márai Sándor az akkor készülő regényében, az *Erősítőben*. Ezek a sorok egyrészt arról a szorongásról adnak hírt, amit Søren Kierkegaard és Martin Heidegger elemzett részletesen,³ másrészt Márai saját élettapasztalatát fejezik ki: az évtizedekig folytatott és a naplóiban rögzített társadalmi megfigyelései olvashatók ki belőle. Azért az amerikai társadalom szociológiai

Fodor József Péter 47

„A VALÓSÁG DERŰSEBB: A SEMMI.”¹

Márai Sándor világ- és létértelmezésének változása életének második felében

vizsgálata döntő inkább e kijelentés eredetét illetően, mert Márai – saját bevallása szerint – nem foglalkozott filozófiai tárgyú művekkel. 1968-ban kijelentette, hogy nem is olvasott Arthur Schopenhauer *A világ mint akarat és képzet* (1818) című munkájának rövidített kiadásán kívül mást.⁴ Márai naplója e vonatkozásban is ráczafol írójának erre az erősen érzelmi indíttatású állítására. A kijelentés igazságtartalmát kutatva derült fény arra, hogy a szerző a társadalmi tapasztalatokról szóló gondolatait nem elsősorban tudományos művek alapján vetette papírra, sokkal inkább a gyakorlati ismereteinek igazolását találta meg társadalomfilozófiai elemzésekben. Ez lehetett az oka annak, hogy érzése szerint a filozófusok, szociológusok jóslatai nem szolgáltak számára újdonsággal. Naplóinak talán éppen ezek a legizgalmasabb és a legérdekesebb, legelgondolkodtatóbb részei, ahol kifejtette, hogy miben ért egyet bölcs elődeivel, és miben nem.⁵

E folyamatos, kritikus, kételkedő gondolkodás lejegyzésének eredményeképpen tudható, hogy a Márai által értelmezett Semmi, nem egyezik a hegeli semmi-értelmezéssel, mint üres gondolati dologgal, ami meddő, mert nem lesz belőle semmi (új).⁶ A magyar író részletesen nem tért ki a *semmi* emberi beszédben, tudatban megképzett egzisztenciájának fogalom meghatározására. Elképzelései nem a filozófiai gondolkodáson, hanem fizikai és kémiai, leginkább csillagászati eredményeken nyugodtak. Tehát nem foglalkozott az elvont filozófiai terminusokkal, így Parmenidész töredékekben fennmaradt, nem létezőről⁷ írt gondolatai sem foglalkoztatták különösképpen. Albert Einstein után viszont a köznyelven semminek nevezett létezőnek (a világűrnek vagy az atomokat felépítő részecskének) a kutatása már nem volt olyan álproblémának minősíthető, mint ahogy azt Bergson 1907-ben

vélte a semmi eszméjéről.⁸ A francia filozófus a semmi és a minden eszméjét (tehát e két fogalom valóságáról megképzett gondolatot) azonosnak vélte egymással; a valóságos, a semmi szóval kifejezett életre alkalmatlan, általában Földön túli, légüres, de részecskékkel és hullámokkal átszótt te-
48 reket pedig a rendeltetés és a hasznosság hiányával jellemezte.⁹ Húsz évvel később, Heideggernek a *Lét és idő* című könyvében (1927) jelent meg hasonló állásfoglalás: „A létezővel mindig együtt jár a rendeltetése.”¹⁰ Ezek a következtetések azonban visszasák abban az esetben, ha az emberi tudat – a világegyetemre hivatkozva – a semmit összemossa a mindennel, hiszen tudományosan bizonyított például, hogy a Nap vagy a Hold mozgási és gravitációs energiája létfeltétele a földi élet megszokott folytatásának – tehát az ember számára mindez hasznos, sőt rendeltetéseszerű létfeltétel. E természettudományos megközelítésből is az a konklúzió vonható le tehát, hogy a semmi a mindenség része, de nemcsak gondolati szinten, hanem azonos is vele. A véges anyagok között létező energiamezők folyamatosak és végtelenek, mint az összes létezőnek az eredője és vége. A mikrobiológia kutatási eredményei is azt bizonyítják, hogy a lét, az élet a semminek nevezett térben, az ember számára ilyen láthatatlan erők hatására, optimális fizikai és vegyi viszonyok találkozása által, kémiai reakció során valósul meg. A halál után pedig ezeknek az egykori organizmusoknak az élettelen maradványai a megváltozott fizikai felépítésű tömegükkel, valamint az abból sugárzó energiáikkal együtt maradnak a mindenség részei.

Márai semmi-értelmezéséhez közel áll Hegelnek a létezésről 1812-ben írt elképzelése. A filozófus mintha a világtér/világűr – mint a végtelenné vált véges, és a végessé vált végtelen¹¹ – szerkezetét, működését, a véges tömeg és a végtelen energia kapcsolatát, tehát az einsteini relativitáselméletet magyarázta volna.¹² Hegel szerint „[n]em a véges a reális, hanem a végtelen”,¹³ tehát az van inkább, aminek a közbeszédben Semmi a neve. Márai a megszerzett csillagászati alapismeretek birtokában szintén logikusnak vélte, hogy a határtalan Semmi befogadja a határral bírót (a végtelen sok valamiket), ahogy Heidegger is kifejtette ezt a *Mi a metafizika* (1935) című írásában, amikor azt írta, hogy a semmi a fizikai létező alapjaiban nyilvánul meg.¹⁴ A határtalannak e problematikája a magyar író számára szorosan összekapcsolódott az istenkép, az istenfogalom kérdésével is, amire leginkább az anyagi világ születése, a teremtés felől próbált választ adni. A hatvanas évek végén szinte már egyértelműen kitűnik e szellemi vívódásaiból, hogy elképzelése szerint az Isten magában foglal mindent, tehát a semminek nevezett csillagközi teret is az olyan, ember számára tudatosan érzékelhetetlen, és/vagy megszokott (vonzási és fény-) energiákkal együtt, amelyek teremtő erővel bírnak. Ebben az értelemben a Semmi olyan terek gyűjtőneve is, amelyek létezésének oka nem ismert,¹⁵ és csak nagyon ritkán alkalmasak az (emberi) életre, tehát nem csak

a sötét és fagyos csillagközi tér, hanem a bolygók is beletartoznak ebbe a halmazba.

Leibniz már 1714-ben azt a kérdést tette, fel, hogy miért nem a semmi létezik inkább a valami helyett, ha egyszer a semmi egyszerűbb?¹⁶ Az általa semminek nevezett létezők is a mindenség, mint az egyetemés és szükségszerű szubsztancia – panteista értelemben: az Isten – részei; „rajta kívül nincs semmi, ami tőle független volna [...] nem lehetnek korlátjai, és annyi valóságot kell tartalmaznia, amennyi csak lehetséges.”¹⁷ „Semmi sincs tehát a világegyetemben, ami műveletlen, természetlen, halott volna; nincs káosz, nincs zűrzavar, csak látszólag.”¹⁸ Bergson idézte Leibniz túlhaladott kérdését, de véleménye ingadozó maradt abban a kérdésben, hogy a lét, az élet győzedelmeskedett-e a semmin, vagy inkább a semmiből alakult-e ki az élet.¹⁹ Ez a bizonytalanság az alapja annak a társadalomban érzékelhető rémületnek, amiről Márai írt. Ő a látszólagos semmitől, a létező ismeretlentől, mint nem megragadhatótól való félelemre utalt: az újfajta végtelenség-tudat, az élet és a halál örök körforgásának céltalannak tűnő, maradéktalanul meg nem ismerhető lehetősége okoz szorongást a szekularizálódó nyugati társadalom egyre nagyobb részében. Az emberi tudat megszűnésének kétségbeejtő jövőképe, mint egy új kozmikus ismeretlen, a dogmák ellenében felvillantja a számos világértelmezés és életvezetés lehetőségének szabadságát, egyúttal kollektív szorongást okoz a nyugati kultúrákban, de nem azért mert a szabad gondolkodást bűnnek érzik az emberek, hanem azért, mert nem kapnak egyértelmű válaszokat a létre vonatkozó kérdéseikre. Az ember számára teljességében meg nem ismerhető természeti környezet mozgatóerőit figyelembe vevő és a földtörténet kontextusában racionálisan átformálódó emberi létértelmezés a cselekvés és a gondolkodás végtelen és egyben bizonytalan kimenetelű lehetőségeire utal. Márai szerint a válaszkereső kételkedés sokszínű eredményei váltanak ki szorongást azokból, akik nem tudják, mit kezdjenek a földi létük adta lehetőséggel abban az esetben, ha nem mondják meg nekik mások (például a politikusok és/vagy a papok). Velük ellentétben, az író a léttel együtt járó időszakos szabadság- lehetőségeket és azok véges-ségét, egyúttal a világegyetemmel való egyesülés ideológiamentes jövőképét derűs kíváncsisággal fogadta; gondtalan, elégedett és kedélyes pesszimizmussal vette tudomásul, hogy a halál utáni valóság felhőtlenebb a keresztény egyház dogmatikáján alapuló dantei pokolvíziónál, „mely vérrel ázott és merő seb”²⁰. „Az én reményem, hogy van halál és föltétlen a halál, a tudatos személyiség föltétlen vége. És nem kelt bennem undort, inkább csak megelégedést.”²¹ – írta 1972 őszén egy katolikus folyóirat Jean-Paul Sartre *egzisztencialista pesszimizmusát* kritizáló cikkére reflektálva. Márai tehát

Új Forrás 2024/6 – Fodor József Péter: „A Valóság derűsebb: a Semmi.”
Márai Sándor világ- és létértelmezésének változósa életének második felében

megvédte Sartre álláspontját a pap véleményével szemben. Ő is biztos volt benne, hogy nem ítélőszék várja a Charon ladikjából kiszállókat, hanem fizikailag eggyé válnak a semmivel, ami az üresség és csend miatt nyugalmat és békét sejtetett számára, nem pedig fenyegetettségérzést.²²

50 „Nincs vallásos élet, csak olyan lelkek számára, akik fenyegetettnek ismerik magukat”²³ – írta 1920-ban Gabriel Marcel. A francia filozófus egy évvel korábban vetette papírra azt az aggodalmát, hogy a (túlvilági) létet tagadó attitűd veszélyesen közel van a nihilizmushoz, mert „[k]ijelenteni, hogy »nincs semmi«, annyi, mint azt mondani, »nem számít semmi«.”²⁴ Márai viszont ezzel ellentétesen értelmezte: véleménye szerint a semmi megnyugtatóbb, mint a túlvilági lét és az ítélet napja, amelyek nyomasztóak, mert a haláltól való félelem, illetve – a bűnösnek vélt ember esetében – az örök büntetés részben ismeretlen módjától való szorongás okai. A szorongás tehát filozófiai és teológia értelmezésben is központi kérdés. Feloldására a vallás félelemkeltéssel próbál meg enyhülést kínálni: a túlvilági lét többirányú lehetőségének esélyeivel adva döntési lehetőséget az embernek. Márai egyetértett azzal, hogy a tárgyaltan félelem az ismeretlentől okoz szorongást, ez ellen pedig gyógyírt jelenthet ez a vallási dogma, mert érthető alternatívát ad a Semmi, tehát a közömbös, üres, fagyos, végtelen és céltalan univerzum sötétjében keringő emberi lét magányos és rémisztő valósága helyett. Minthogy ezt a szorongást keltő, a tudomány által egyre inkább megismert egyéni és egyben kollektív valóságot és jövőt az ember nem képes cselekvően befolyásolni,²⁵ elfogad olyan otthonosabb, ismerősebb, bár szintén félelmetes túlvilágértelmezés, aminek mégis van egy idilli oldala is. A mennyországba kerülés lehetősége adhat megnyugvást e vallásgyakorlók-nak, bár Márai szerint a Paradicsom sem sokkal kellemesebb jövőkép az emberi lelkek számára, mert a végtelen ideig tartó unalom a tevékeny emberben szintén kiválthat negatív érzéseket.

Márainak az 1970-es évek elején keletkező regényrészletében Giordano Bruno a máglyán, a lángok között nem a katolikus túlvilág megosztottságát látta maga előtt, hanem a semmibe nézett. Ez a semmi „az egyetlen valóság, minden más csak képzelés”²⁶ – írta sztoikus elfogadással a szerző, egyetértve Kosztolányi Dezső *Ének a semmiről* (1933) című versében megfogalmazott gondolatokkal.²⁷ Márai szkepticizmusa – Bertrand Russellével ellentétben – nem Isten létének tagadásában ragadható meg,²⁸ hanem az ember morális fejlődőképességében: sztoicizmusa pedig a történelem során megszerzett tapasztalati tudás hiábavalóságába való beletörődést jelentette, és annak a kényszerű és tehetetlen felismerését, hogy ez a tudás alkalmatlan az emberi ösztönök kordában tartására. Véleménye szerint ezért nem változik semmi jelentős az emberi történelem menetében. Elvetette Kant haladásteóriáját is,²⁹ mert tapasztalatai szerint a technikai áttöréseknek nem egyértelmű és automatikus

következménye a világszintű békés és nyugodt emberi együttélés, tehát a társadalom minden tagjára külön-személyesen vonatkozó, az egyéni egészség megőrzését szem előtt tartó szociális *jól lét* felé tartó igazi fejlődés – e pesszimizmusa ellenére mégsem vetette el a pozitívizmus általános társadalmi célkitűzését: a közös életfeltételek állandó javítását.³⁰ Életének második fele alapvetően e legszembetűnőbb ellentmondásban telt el. Érezhetően folyamatos őrlődést jelentett számára Vörösmarty Mihály 1844-ben feltett, örökké visszhangzó kérdésére egyértelműen felelni: „– Ment-e / A könyvek által a világ elébb?”³¹ A költő is küszködött ennek megválaszolásával, hiszen az emberi világ eseményei nem feketék és fehérek, hanem időben és térben is sokszínűek. Megszámálhatatlan egymással párhuzamosan zajló szociális fejlődés és hanyatlás jellemzi azokat: van olyan része a civilizációnak, ahol – leginkább kis közösségekben, például egy iskolai osztály, vagy egy orvosi kutatócsoport esetében –, a könyvek és a felhalmozott tudás elősegítik az emberek szolidaritáson alapuló, kedélyes, szeretettel teli, elfogadó, sikeres, eredményes együttműködését, más társadalmi közegben – főleg nagy létszámú ideológiailag befolyásolt, kirekesztő csoportok esetében – viszont még mindig az ősi, bizalmatlan, önző territoriális védekező ösztönök uralkodnak háborút, erőszakot és halált hordozva magukban. Márai – két világháború személyes tapasztalatát mérlegre téve – úgy vélte, hogy végül mindig az utóbbiak világképe erősebb, és pusztít el minden más társadalmi célkitűzést.³² A probléma megközelítésének széleskörű lehetőségei szétfeszítik e tanulmány kereteit, mégis szükséges pár mondatban a jövőbeli továbbgondolás ürügyén néhány olyan szempontot megemlíteni, ami Márai következtetését látszik igazolni. A vizsgálat során különválasztandók a technikai civilizáció kialakulásában kulcsszerepet játszó természettudományos könyvek és az ember átlagos életkorának meghosszabbítását elősegítő felfedezések az évszázadok-évezredek alatt megszerzett bölceleti tudás alkalmazásától. Ezen túlmenően ismét kiemelendő tény, hogy a civilizáció társadalmi differenciáltsága miatt az egyéni *jól létet* célzó haladás sosem világszintű, egyetemes. A technicizálódás életminőség-javító hatása (a statisztikákkal mért szociális *jólét*) érzékelhető, viszont ez Márai szerint csak időszaki és szűk körű felfutás, mert ára van ennek a társadalom számára összességében haszontalan javulásérzetnek. Ez nem a hosszú távú fennmaradást biztosító, természettel szimbiózisban létező jól lét. A *homo parasitus*, a tömegember nem használja fel a megszerzett bölceleti és technikai tudást együttesen arra, hogy minőségi, tehát teremtő életet éljen. A csalóka látszatú fejlődés legreprezentatívabb példája a világpolitikában Kína és Tibet konfliktusa. A tibeti hagyományok és kultúra eltaposása iránytűként mutatja az emberiség öngyilkos jövőképét. A katasztrófák után végül a mindig megújulni

Új Forrás 2024/6 – Fodor József Péter: „A Valóság derűsebb: a Semmi.”
Márai Sándor világ- és létértelemezésének változósa életének második felében

képes természet és talán néhány ember marad fenn, utóbbiak kezében többek között talán Buddha és/vagy Jézus beszédei, amelyek a múltban történekből levont következtetésekkel együtt esetleg segíthetik az embert, hogy a továbbiakban lemondjon invazív hajlamairól, és képes legyen ismét összhangot teremteni a bolygó életműködése és saját igényei között.

Márai egzisztencializmuskritikusként sem szépirodalmi, sem filozófiai vonatkozásban nem volt Sartre feltétlen híve, még úgy sem, hogy a francia író a keresztény túlvilági lét okozta szorongást szintén erősen bírálta. Márainak az volt a véleménye, hogy Sartre munkásságának aktualitása múlandó; kritizálta továbbá az irodalmi életben betöltött szerepét és főleg politikai tevékenységét, mert úgy vélte, hogy az író alkotásainak esztétikai minősége, az időtlenségre és az örökérvényűsége való törekvés szenved kárt a sok esetben kényszerű közéleti tevékenység során.³³ Megítélése Sartre irodalmi munkásságáról jelentős változáson ment keresztül húsz év alatt: 1947-ben ironikusan fűzte *A tisztességtudó utcalány* (1946) című drámájához – amit véleménye szerint a francia író már csak a pénzszűke miatt készített –, hogy nem tudja, mi az az egzisztencializmus.³⁴ Még ebben az évben *A legyek* (1943) és a *Zárt tárgyalás* (1944) című művekkel történt első találkozása alkalmával dicsérte az Orestes-drámát, mert érezte benne az írói erőt. A *Zárt tárgyalás* első benyomásai viszont nem voltak ennyire elismerősek; néhány nap/bejegyzés múlva azonban bevallotta, hogy erről mégis erősebb emléke maradt, mert a „játékban van valami az antik dráma komor végzetének hangulatából.”³⁵

Ez a mű néhány hónappal később került ismét egy összehasonlító kritikai véleményben megemlítésre: Márai – Julien Green *Sij'étais vous...* (1947) című regénye kapcsán – felsorolta, hogy melyik kortárs szépirodalmi művek keresik a választ arra a kérdésre, hogy van-e mód „kilépni az egyéniség bőrtönéből? – erre szeretne felelni Woolf csodálatos, káprázatos, pompázatos *Orlandója*, erre Sartre *Huis clos*-ja, erre Green regénye – s végül minden hindu és kínai filozófus.”³⁶ Nyolc év múlva került Márai kezébe Sartre vallást kritizáló drámája *Az Ördög és a Jóisten* (1951) – az olvasmányélményről nagy elismeréssel számolt be, mert a dráma kérdése, hogy jobb-e áldozatnak, mint gyilkosnak lenni, mindenkor aktuális, „[é]s a választás nem mindig múlik rajtunk.”³⁷

Még ez év novemberének végén olvasta el a *Les mains sales* (1948) című, aktuálpolitikai tárgyú színművét, de erről a naplóban nem maradt fenn kommentár.³⁸ 1958 tavaszán ismét elolvasta a *Zárt tárgyalást*, ezúttal angolul. Az időközben eltelt tizenegy évnyi ontológiai tárgyú elmélkedései érezhetően hagytak nyomot a műre adott újabb reflexióin: „Nem igaz, hogy a »pokol«-ból, tehát a létezés reménytelenségéből nincs »exit«. Az értelem ez az exit – de ezt a titkos tolvajkulcsot csak kevesen tudják használni.”³⁹ Az ötvenes évek végétől kezdve Márai Sartre-ot említve egyre kevésbé írt irodalmi

témájú bejegyzéseket, sokkal inkább a francia szerző bolsevistákkal szimpatizáló, részrehajló politikai tevékenységét bírálta: „Sartre, Camus és mind a többiek nem voltak ilyen érzékenyek az elmúlt negyven évben, amikor a bolsevisták elindították, egyének, osztályok, nemzetek ellen a »sértések« és kínzások intézményesített eseménysorozatát. Csak amikor a bolsevisták zsidókat és bolsevistákat is kezdtek kínozni, akkor hördültek fel. Egy pillanattal sem előbb.”⁴⁰ 1963-ban arról írt Márai, hogy Sartre irodalmi hatása szertefoszlott,⁴¹ egy évvel később le is vette a keresztvizet a francia íróról:

Új Forrás 2024/6 – Fodor József Péter: „A Valóság derűsebb: a Semmi.”
Márai Sándor világ- és létezéselméletének változása életének második felében

„Sartre nem meri elfogadni az – irodalmi vonatkozásban csakugyan hitelét veszített – Nobel-díjat, mert kommunista, és a kommunisták kiközösítenék, ha elfogadja. Szerencsés író, aki kommunista Nyugaton, tehát módja van el nem fogadni a Nobel-díjat és a becsületrendet, mellyel a nem kommunista Nyugat kitünteti. Ha a vasfüggöny mögött élne, nem lenne módja visszautasítani a Sztálin-díjat, sem a »Szovjetunió hőse« című érdemrendet. De erről nem beszél a kisöreg.”⁴²

A francia szerző politikai hitvallása módosította Márai megítélését, és még a korábbi dicsérő szavait is megcáfolta:

„Sartre »egzisztencialista« filozófiájának értelme. Isten nincs, az élet oktalan események láncreakciója, az ember teljesen egyedül, segítség nélkül ödög a világban, senkire nem számíthat, senki nem segít, s csak annyira van, amennyire csinál magából valamit vagy valakit – tehát »nem az, akinek születik, hanem az, aki lesz«. Luther (aztán Goethe és néhány, aki nem volt egzisztencialista) ezen túl hitt abban, hogy az embernek »módja van meglátni a köznapiban az istenit«. Sartre híg író, színdarabjai olcsó politikai népszínművek, melorémdrámák, szépirodalmi írásai fahangúak, célzatos pamfletek.”⁴³

Bár Márai a következő években is olvasott Sartre-ot,⁴⁴ pozitív véleményt nem írt polgári műveltség ellen agitáló „marxista irodalmár”-ról azon kívül, hogy a számos ponyva közül őszinteségével mégis kiemelkedőnek vélte a *Les mots* (1963) című önéletírását.⁴⁵ A francia író szélesebb ívű filozófiai munkássága, *A lét és a semmi* (1943) említésre sem került Márai jegyzeteiben, és talán ezért ragadtak meg a magyar író semmiről írt magyarázatai a századelő filozófiai álláspontjainál.

Sartre, bár egyetértett Bergsonnal abban, hogy a semmi elgondolhatatlan,⁴⁶ talán önkéntelenül mégis adott a semmi mibenlétére egy érzékletesebb jellemzést akkor, amikor az „önmagáért-való”-ról írt. Ennek a kifejtése

mintha közelebb állna egy valóban semminek nevezhető nem létezőhöz: „teremtetlen, létokkal nem rendelkezik, minden viszonyt nélkülöz más létfajtákkal, [...] felesleges az örökkévalóságig.”⁴⁷ Tehát ez nem az alaktalan *anyag*, amiről Heidegger is szólt az antik metafizika értelmezéseit ismer-

54 tetve,⁴⁸ hanem az *abszolút nem létező*. Sartre – bár feltette a kérdést, hogy a semmi az-e, ami által a világ szert tesz saját körvonalaira⁴⁹ – arra intett, „hogy a semmit soha ne tekintsük valami olyan eredendő mélységnek, amiből a lét előlép. A semmi fogalma abban a köznapi formájában, ahogy ma használjuk, mindig feltételezi a lét előzetes kirajzolódását.”⁵⁰ „Márpedig a Semmi nincs.” – írta, és így folytatta: „a Semmiről csupán azért tudunk beszélni, mert a lét valamilyen látszatával rendelkezik.”⁵¹ Sartre-nak ez a fogalomtisztázási törekvése jelentős támpontot jelent. Felhívja a figyelmet (nem csak) Márai fogalomhasználatának kétértelműségére és egyben hiányosságaira. Sartre kihangsúlyozta, „hogy a lét van, a semmi pedig nincs.”⁵² A köznyelv által a megnevezhetetlenre, a titokzatosra alkalmazott *semmi* tehát úgy funkcionál, mint a megmagyarázhatatlan történésekre, jelenségekre alkalmazott (isten) *csoda* szóhasználata. A köznyelvi *semmi* szó egy egyszerűsítő, gyors kommunikációs eszköz a nehezen megmagyarázhatóra vagy a még megmagyarázhatatlanra. A közlő nem sorolja fel a csillagközi térben előforduló részecskéket, mint ahogy a földi viszonyok között egyértelműen létező levegőt, vagy annak általános összetételét sem nevezi meg egy üres szoba esetén. Ehelyett egyszerűen és megtévesztően azt mondja, hogy semmi sincs ezekben a terekben.⁵³ És amikor Márai azt írta, hogy a halála után egyesül a semmivel, ami ugyanakkor a mindenség, bizonyára erre a problémára próbált saját eszközeivel reflektálni. Nem érezte kielégítőnek a démokritoszi-köznyelvi formát,⁵⁴ annak pontatlanságából származó értelemzavaró volta miatt. A világ teremtésének bibliai képei szintén e kettős fogalomhasználat felé terelték Márait, aki sokat gondolkodott a Genézis könyvein. Heidegger szintén kitért arra, hogy ha Isten a (köznyelvi) semmiből teremtett, akkor valamilyen viszonyban van a semmivel, amire Márai válasza az volt, hogy a földi lét, az élet logikusan csak a mindenségből jöhetett létre:

„Bizonyos »részecskék« találkozásából származik a neutrínó, ami már majdnem Semmi, de mégis van. Magyarul: az univerzum végtelenül összetett, és az egy-mást kiegészítő, alkotó és feltételező »részecskék« mögött van a tér nélküli és időtlen Semmiben egy matematikai Eszme, ami már nem energia, nem is elektromagnetizmus és gravitáció [...]. A Semmiben van valamilyen matematikai struktúra. [...] Tudat? [...] A »cogito ergo sum« a kvantummechanika szemléletében: ha én, az univerzum semminek tekinthető része, tudok arról, hogy vagyok, feltehető, hogy a Mindenség, aminek része vagyok, ugyancsak tud arról, hogy van. De mindez csak játék a szavakkal a Semmiben.”⁵⁵

Márai gondolkodásmódja részben ellentmond mind a keresztény (Karl Jaspers- és Gabriel Marcel-féle) mind az ateista (Heidegger- és Sartre-féle) egzisztencializmus állításainak. Összességében megfigyelhető kritikai attitűdje mindkét táborral szemben: bár a semmi Márai számára is létező, az leginkább a nemléttel függ össze. Az emberi nemlét olyan tudatmen- 55 tes, létéről már nem tudó, halott testként vagy porként egzisztáló dolog, ami az életvitel/életvezetés gyakorlásának lehetősége szempontjából semmi. Az író egyetértett Démokritoszsal és Epikurosszal abban, hogy a halál beálltával az elme – Márai szóhasználatában a tudat – és a lélek megszűnik,⁵⁶ a test leállása után egyesülnek a *Mindenséggel*. Azok az energiák, amik az emberi testet működtetik, nem vesznek el a halál után, hanem át- alakulnak, és visszatérnek a *Semmibe*.

Érdemes figyelemmel kísérni azt, hogy milyen gondolkodási folyamatok során jutott erre a végső felismerésére az író. Az áttekintéshez elengedhetetlen volt Márai vallásokhoz fűződő viszonyának dogmákon és mítoszokon keresztül történő filológiai vizsgálata, tehát elsősorban a naplóiban bejegyzett halálról és halottkultuszról írt gondolatainak összegyűjtése. A téma első jelentős állomását Erwin Rohde *Psyche* című, ókori görög szellemkultusszal foglalkozó könyve jelentette a számára. Álláspontja akár az alábbi tömör megfogalmazásával is összegezhető lenne, mert kifejezi minden halál utáni lét ígéretével kecsegtető tanítás ellen szóló további, olykor vallási érzékenységet sértőnek ható véleményét: „A halál nem jó, nincs mit dicsérni rajta, savanyú bölcsesség az ilyesmi.”⁵⁷ – írta 1949-ben. „A szibillák általában »ezer évig« éltek, a valóságban tehát idős nők voltak.”⁵⁸ – írta még Rohde könyve kapcsán. A Bibliát is hasonlóképpen értelmezte; a kitalált történetek (mítoszok) háttérében a vélt realitást keresve próbált választ találni a homályos történelmi részletekre. Az előbbi 49-es tömör állítás néhány, a hetvenes évekből származó idézettel bővíthető, színesíthető. Tehát egy húsz évig tartó egészen részletesen dokumentált, változatos ontológiai útkeresést és véleményingadozást követően az alábbiak olvashatók a naplókban: „Én abban hiszek, hogy nincs ítélet, csak tények vannak, szándék nélkül. És a halál után nincsen semmi – kárpótlás sincs, büntetés sincsen.”⁵⁹ 1977-ben egy nagyobb lélegzetvételi kritikával és meglepő csattanóval tért vissza a túlvilági ígéret témájára:

„Amikor a vallások azt ígérik, hogy a földi láрма és szenvedés múltával az igazak számára elkövetkezik a földöntúli üdvözülés időtlen boldogsága, ahol és amikor az üdvözültek az idők végéig, tehát örökké a szférák zenéjét hallgatják; olyasmit ígérnek, ami félelmes fenyegetés. Ha bezárnak egy szobába és ott három napon át Beethoven gyönyörűséges V. szimfóniáját kell hallgatnom,

szünet nélkül, már a második napon ideges leszek és a harmadik napon üvöltve követelem, hogy hallgasson el a zene, mert kibírhatatlan. [...] a Pokol nem a legrosszabb, inkább az a Mennyország.”⁶⁰

56 Egy 1961-ből származó bejegyzése bizonyítja, hogy az ilyen jellegű paradicsomi lét a szerző képzeletében Dante poklának köreiből hasonlít, „ahol már nem a Tűz, nem is a Jég, hanem az Unalom reménytelen büntetésében szenvednek az emberek.”⁶¹ Júdás a *Harminc ezüstpénz* (1983) című regény oldalain túlvilági belépőjegyként⁶² értelmezi saját vallását; képzeletében a halál *unalmas valami*,⁶³ amit *Ábrahám szőrös kebelén* kellene a sok zsidóval együtt megosztania.⁶⁴ E túlvilágértelmezés a fent idézett Márai-naplókon messze túlmutató forrásokra vezethető vissza; a regény első része is segít a forráskutatásban, mert Akhilleuszt említi, aki elsőként panaszkodott a halál utáni lét miatt, aminél a földműves élete is irigylésreméltebb.⁶⁵ A keresztény kultúrkör irodalmából kimagaslanak John Milton *Elveszett paradicsom* című epikus költeménye *Második könyvének* 246–249. sorai,⁶⁶ továbbá Montesquieu 1721-ben írt *Perzsa levelek* című művének 126. levele,⁶⁷ valamint Schopenhauer unalom- és monotóniaelmélete is.⁶⁸ Márai másik lényeges kérdése volt az, hogy egy tartós példaképnek tartott személyiség képes-e hosszú távú morális változást hozni a gazdasági és politikai érdekek szolgálatába állított média világában is. A korszakváltás jellege e vonatkozásban aggasztotta leginkább, de a hírközlő eszközök és a szórakoztatóipar befolyása már az író számára is a megrendítő váltást jelentő New York-i évek tapasztalatait vetítik előre: „A középkor emberét még feltétlenül jellemezte a kereszt vagy a kard. Bennünket nem jellemez az öngyújtó, a töltőtoll, sem a sarló és kalapács. Nem hiszünk semmiben, ezért életünk kellékei sem döntően jellegzetesek. Inkább változóbb, mint minden, ami konfekció.”⁶⁹

Márai Amerikában azt figyelte meg, hogy a vallás üzleti jellegű terjesztésével szinte párhuzamosan folyik a versenybe ágyazott úrkutatás, amelynek egyre egzaktabb eredményei erősen kezdték foglalkoztatni az ötvenes évek végén – leginkább a vallás tekintetében, amiről így írt: „Az új asztronómiai világképben – sokkal inkább, mint a kopernikusziban – a Föld provincialitása megsemmisítő tudat az Ember számára. Ezt a megsemmisülést túlkiabálni – vallással, szereppel – nem tudja többé az ember.”⁷⁰ Az író próbálta megérteni az új világképet; kísérletezett magyarázattal szolgálni a kezdet és a vég, a világegyetem tágulása, vagyis az ősrobbanás elméletével kapcsolatos, a harmincas évektől egyre gyakoribb tudományos kérdésekre: „A világnak nincs más »centruma«, mint az Isten. De az Isten nem lehet térfogat alkatrésze. Tehát a világnak nincs centruma. A világ csak »van«.”⁷¹ E feltételezés lejegyzésekor Stephen Hawking csak tizenhat éves volt – és eltelt még három évtized az alábbi kérdésfelvetésének publikálásig: „Ha azonban a világmindenség

tényleg önmagába zártan létezik, nincs se határa, se pereme, akkor kezdete és vége se lehet: egyszerűen csak van. Hol van benne a Teremtő helye?”⁷² Einstein szavaival „a világ térben (és időben) végtelen. Mindenfelé van csillag úgy, hogy az anyag sűrűsége, ha részletenként nagyon különböző is, nagy átlagban mégis mindenütt ugyanakkora. Másszóval: bármilyen messze utaznánk is a világtérben, mindenfelé az állócsillagoknak egyforma fajtájú és egyforma sűrűségű laza sokaságát találunk.”⁷³ Ez az új világgép újfajta alázatérzést is jelentett Márai számára: „Egymilliárd galaxison belül az egyik galaxis egymilliárd naprendszerének egyik naprendszerén belül az egyik bolygón egy ember... Mindig erre is gondolni.”⁷⁴ Erre a létértelmezésre az 1959-es év első hónapjaiban, amerikai körutazása során a gyakorlati tapasztalatok következtében még visszatért. Goethe *Faust* című művével a kezében járta végig a kaliforniai egyetemek tudományos laboratóriumainak történelmi helyszíneit, amelyek visszavonhatatlanul megváltoztatták világlátását. „Életem egyik legkülönlegesebb órája volt ez.”⁷⁵ – írta miután alkalma nyílt a végtelenbe tekinteni a Palomar-obszervatóriumban tett látogatása során. „Ennek a különös templomnak és vallási világgépnek papjai a tudósok, akik itt fenn a hegytetőn, mint a lámák Tibetben, teljes magányban egyféle pogány szerzetesi életet élnek a »kolostorban«.”⁷⁶ A heliocentrikus „világgép megsemmisült a pillanatban, amikor ezen a hegyen, ebből a kupolából s aztán még néhány ilyen megfigyelőhely magasságából néhány ember és néhány műszer megállapította, hogy nincs más »centrum«, csak az Isten. A teocentrikus világgép katedrálisa ez az obszervatórium.”⁷⁷ A tudományos világgépen alapuló evolucionista keletkezéstörténettel ellentétben Márai – José Ortega y Gasset tudósokról írt ítéletével egyező véleményében – nem vetette el a teremtésben az isteni, a természetfeletti jelenlétét: „az emberek az Isten helyett beérik azzal, hogy vallási képzeteket alkotnak empirikus tapasztalatokból... A kor elhülyülésének ez a szakszerű kinyomata ma világtünet. A János evangélium [sic!] szűkszavú meghatározása – »Kezdetben volt az Ige« – már eszébe sem jut a szakembernek.”⁷⁸

A század talán legnagyobb tudományos eredménye a Holdra szállás, amit a hatvanas évek elejétől rendszeres űrutazások előztek meg. Ebben az évtizedben Márai kísérlete a tudomány és a vallás kérdéseinek összhangba hozására Pierre Teilhard de Chardin műveinek rendszeres olvasásával párhuzamosan és befolyása alatt formálódott. 1961 nyarán így fogalmazott: „A racionalista XIX. század nagy csatakiáltása ez volt: »Az Isten meghalt, éljen az Ember!« A XX. század jelszava: »Az ember meghalt, éljen a Tömeg!« Pierre de Teilhard azt mondta, »az ember még csak most születik. Az úrhajós, aki elhagyja a Földet és kilép az űrbe, talán ilyen most-született-ember...”⁷⁹ „Kolumbusz érezhette ezt az izgalmat, amikor elindult »valami« felé, amit

Új Forrás 2024/6 – Fodor József Péter: „A Valóság derűsebb: a Semmi.”
Márai Sándor világ- és létértelmezésének változása életének második felében

nem ismert, mégis, az ismeretlen mint bizonyosság hívta, húzta...⁸⁰ A fenti korszakolás rokonítható az 1970 telén írttal: „A XVIII. század felszámolta a Vallást. A XIX. század felszámolta az Istent. A XX. század felszámolta az Embert.”⁸¹ Az ember jelentése ez esetben a már említett „nyugati ember”
58 és műveltsége; arról az utilitárius nihilizmusról pedig, ami ezt felváltotta a társadalomban, Márainak – Nietzsche után – már évekkel korábban sem volt jó véleménye.

Az ember felszámolása nem csak a földi lét tekintetében történt meg, hanem a halál vonatkozásában is, hiszen a túlvilágértelmezések elvetésével megszűnt a hit abban, hogy a halál után a (lét)tudat tovább létezik. Márai szerint is megszűnik, eggyé válik a semmivel, tehát túlvilági lét öntudatos átélésének képzete felszámolóddott. 61-ben ismét kifejtette, hogy a halálon túli személyes létezésben sem hisz, „de semmi nem pusztul el, az Anyag és a Szellem valahogy tovább él, átalakul, megmarad, személytelenül. Az élet nagy misztériuma az öntudat, az, hogy tudunk személyiségünkről. Ez a tudat sötétedik el a halál pillanatában.”⁸²

A további évtizedekben meghatározó „hiszem, mert képtelenség”, Tertullianusnak tulajdonított kinyilatkoztatás a Márai számára oly jelentős problémakör megoldásának – a tudományos, teológiai és filozófiai ismeretek szintézisbe hozásának – lehetőségét adta. E hitvallás első benyomásai érezhetőek az író gondolkodásán 1967 végén: „agnosztikus vagyok, nem hiszek semmiben, de nem is tagadom semminek a lehetőségét.”⁸³ Egy évvel később a pápa és egy asztronauta televíziós beszélgetése kapcsán fejtette ki, hogy mire is utalt: „Bizonyos, aki beéri a hittel, lemond a tudásról. De aki beéri a tudással, a tapasztalással, kénytelen megvallani, hogy ez a »tudás« – most, amikor az emberi ismeretek hihetetlen bőséggel és gyorsasággal sokasodnak – [...] félelmesen korlátozott, szűkös, ha odaértjük ahhoz, amit nem tudunk... [...] a fizikus vagy asztrofizikus számára elkövetkezik a pillanat, amikor kénytelen megvallani, hogy amit tud, semmiség ahhoz mérten, amit nem tud, de amiben nem hinni: bigottság.”⁸⁴ Az ember parányi és illanó létének ismételt tisztázása a természet mint ökológiai tér – ezzel együtt saját élőhelyének megóvása – miatt volt releváns: „a Tudás alázatra tanít. A bigott Hitben gőgös biztonság van.”⁸⁵ – írta pár gondollalal később. Talán egy hónappal ezután a leginkább Spinoza világértelmezésével szimpatizáló spanyol származású filozófus, George Santayana gondolatai között lelt rá arra a számára szimpatikus megállapításra, hogy a tudományos fejlődés csak olcsó és szomorú hedonizmushoz segíti az emberiséget, miközben megsemmisíti az egyéni lázadás lehetőségét.⁸⁶ A gondolat szabadságának és sokszínűségének egyház általi elfogadását egy krokiszzerű bejegyzésben ironizálta 69 végén: „A pápa délelőtt nyilatkozott: félreértések elkerülése végett megállapította, hogy a pápai csalhatatlanság dogmája változatlanul érvényes. Ez a kijelentés önérzetes és jogos: ő csak tudja.”⁸⁷

A gondviselés és a gyermekhalál kérdésében Márai kíváncsi volt a pappal álláspontjára is. Ezeket a beszélgetéseket azonban előítélet nélkül nem volt képes lefolytatni: „Mindig rosszkedvű leszek mostanában, ha pappal találkozom az utcán [...] ha igazán pap, arra vállalkozott, hogy megfosztja az embereket az utolsó dignitás lehetőségétől: attól, hogy 59 csalás és öncsalás, hitegetés és ámtítás nélkül lépjenek át az értelmetlen életből a teljes semmibe, a halálba.”⁸⁸ Az életnek és a halálnak ez a fajta elgondolása a már értelmezett emberi tudatfejlődés-elmélet hatása Máraínál. A problémakört viszont elmélyítette, és így egyúttal el is bizonytalanodott: „Az emberi tudat eljutott egy határvonalhoz, amikor már nemcsak a vallások jelbeszédét kénytelen elutasítani, hanem minden következménnyel kérni, van-e Tudat a világmindenségben, és ha van ilyen Tudatosság a világban, az ember számára van-e a Tudaton belül személyes Gondviselés. [...] Én már nem is kételkedem, hogy van-e vagy nincs, csak ezt mondhatom: nem tudom.”⁸⁹ A hetvenes évek elején e bizonytalanság tovább foglalkoztatta: „Nem biztos, hogy Isten (ha van) közvetlenül szól az Emberhez, akár a Biblián át, akár másképp. Lehet, hogy az Isten, (ha van), reábizta az emberre, találja meg egyedül, Felső segítség nélkül a választ.”⁹⁰ Az évtized közepén egy Simone Weil Istenről szóló megfogalmazásával párhuzamba állítható és tizenkét évvel korábban már firtatott kérdéskör értelmezése érdemel figyelmet a forráskutatás szempontjából: „»Isten nincs, csak van.« A fogalmazás, úgy tetszik, meglehetősen pontos.”⁹¹

Az 1970-es év Márai számára egy nagyon súlyos betegség leküzdésével telt. Az olaszországi közegészségügyi állapotok ráerősítettek arra a lehetőségre, hogy nem fogja túlélni a gyomorfekélyt. A vég ennyire tapintható közelsége miatt a szokottnál is többet foglalkozott a halált követő ismeretlennel,⁹² illetve a saját gyászszertartásának körülményeivel. „Talán van Isten. De személyes gondviselés – számomra – nincs. Egy végtelen és időtlen folyamat egyik mérhetetlenül kicsi alkatrésze vagyok, ennyit értek az egészből. [...] Rossz lenne, ha minden időtlen lenne.”⁹³ „A csendes temetés mindenkinek kijár, aki szeretné megőrizni legalább a halál pillanatában a dignitást, amire az életben nincs mód – csukott szemmel, csendben, hazugság, tehát papoló papok, ének és gyászbeszéd nélkül menni a teljes Sötétbe.”⁹⁴ „Amit a vallások mesélnek, nem ígéret, csak gyermekes fenyegetés, huhogás, rémisztgetés. A valóság derűsebb: a Semmi. (Ha ez igaz.)”⁹⁵ Márai fenntartotta a feltételes módot; ennek egyik legfőbb oka, hogy Maurice Maeterlinck és Goethe (aktuális olvasmányélményei) példáján haladt: a két szerző „mint minden épeszű ember” bevallotta, hogy nem tudunk semmit.⁹⁶ Goethe magyarázattal szolgált Márainak bizonyos titokzatos erőkről is, amik/akik „gáncsot vetnek, kárt okoznak”,

Hermész Triszmegisztosz szerint velünk élnek – a magyar író véleményegygyezése a démonokról saját maga számára is meglepő volt.⁹⁷ 1971-ben új terminust vezetett be ontológiai értelmezéseibe: a *mágikus* fogalmán keresztül próbálta értelmezni az ember és a természetfeletti XX. századi kapcsolatot. „A Vallásból, a Művészetből, a Szereléből elpárolgott a mágikus. A technika megteremti egy új mágia révületét – az Űrhajósok már ebben a térfogatban repülnek. De az ember itt, a Földön már nem érez semmit, amikor az égre vagy a Holdra néz.”⁹⁸

A valóságról nem az irodalomból értesülhetünk, hanem csak az asztrológus kutatásaiból – írta pár nappal később nosztalgiával gondolva vissza a Mount Palomar obszervatóriumában tett látogatására; majd így folytatta:

„Ugyanakkor az őskori genezis-elméletek nem halványodnak el: Mózes könyve a Teremtés történetét valószerűen meséli. Csak egy szó, amiben megbotlik az értelem: »Kezdetben Teremté Isten az eget és a földet.« Ez lehetséges, már amennyiben volt Isten és volt Teremtés – de miért és hogyan »kezdet«-ben? Mi volt a kezdet előtt? Isten, világ nélkül? Itt bicsaklik meg a keresztény-zsidó teremtésszemlélet. Az univerzumban nincs Idő és nincs Tér, nincs Kezdet és nincs Vég – ezt már kezdi tudni az újkori kozmogónia és kozmológia. Az ember a küszöbön áll, amikor az univerzumba kémlel műszereivel: lát valamit, ami van is, nincs is, de aminek emberi értelem számára nem lehet »Kezdet«. A halál közelsége ilyen primitív, kezdetleges gondolatokat sugalmaz, de ha nincs, mert nem lehet Kezdet, akkor nincs Vég sem. Csak a permanens Semmi van, ami ugyanakkor Mindenség.”⁹⁹

Márai az isten antropomorfi jellemzőiben megbújó paradoxonra is feltett egy költőinek tetsző kérdést: „A nyugati civilizáció »keresztény körzeteiben« ez a fogalom, »Isten«, mindig a félelem attribútumával jelentkezik; »istenfélő« [...] mindig a nyelvi beismerése annak, hogy az Istentől félni kell. A kereszténység meghirdette, hogy a keresztény Isten a Szeretet Istene, a végtelen irgalom és a megbocsátás istene. De akkor miért kell [...] »félni« tőle?”¹⁰⁰ A vallás nem ad már kielégítő választ erre sem, ezért érzi magát az ember elveszettnek, elhagyottnak; a vallások illúziói „megbuktak ebben a században. Marad az industrializmus, a technológia és a katonaság.”¹⁰¹ – írta a szerző. Ugyanezt más szavakkal két évvel később, 1977-ben: „Már senki nem bízik senkiben, semmi- ben. Vallás, irodalom, aztán a Nagy Szavak, Humanizmus, ez mind kihűlt. Nincs más, csak a reménytelen tények: a tömeg és a bomba.”¹⁰² Márai saját hitvallásáról egy Jacques Monod idézetre reflektálva mondta ki a biztosat: „»Az ember végre tudja, hogy az univerzum közömbös végtelenjében egyedül van és véletlen következtében lépett elő abból a végtelenségből... Sem eredete, sem sorsa nem előreírt, meghatározott...« – így végezte könyvét. Ebben hiszek.”¹⁰³

A kínai filozófia a hetvenes évek végén a korábbi évtizedekhez képest is jobban érdekelte Márait.¹⁰⁴ Ennek oka az ókori kínaiak törekvése a természettel összhangban lét megteremtésére, illetve az, hogy „[n]em »hittek« semmiben, amit az értelem nem tudott megközelíteni. Nem volt valóságuk, sem istenük.”¹⁰⁵ Az író nagyon gyakran olvasott asztronómiával foglalkozó tudományos cikkeket is. Bevallása szerint alig értett belőlük valamit, ezért úgy érezte, „mindez valóság és mítosz egyszerre: az Univerzum »eredete« a küszöb, ahol az emberi értelem megtorpan. Következik a vallás vagy az időtlen és tér nélküli tünemények méricskélése.”¹⁰⁶ „[A]hol a Tudomány nem tud felelni, az ember kénytelen megtérni Istenhez. Ezt ma szívesen hangoztatják a zsákutcába került hitélet mentőoszlopai, papok és hívő laikusok. Meghirdetik, hogy a tudomány »közledek« a valláshoz, hiszen a végső kérdésre – Teremtés, Kezdet, Vég – nem tud racionálisan felelni. Nem tud, de nem is akar. [...] Az ember halandó, Kezdet és Vég nélkül nincs számára Univerzum.”¹⁰⁷

Életének utolsó öt évében egyre kevesebb az ontológiai kérdéseket fejtegető bejegyzése, és azok sem mondanak újat. 1984-ben megismételte az agnosztikus kételkedő mondatát, de már nem emlékezett, hogy e filozófia mentén próbált élni 67-ben. „Vén fejjel odáig jutottam, hogy nem hiszek semmiben, de nem is tagadom a lehetőségét semminek. Remélem, hogy a Mindenségben van tudatosság, de ez csak remény. Lehet, hogy nem is őszinte remény. Minden felekezeties, fundamentális vallásosság emlékeztet Gide szavára, aki azt írta: »Paul Claudel azt hiszi, hálókocsiban is lehet a mennyországba utazni.«”¹⁰⁸ „A semmiből jövőnk, és eltűnünk a semmiben, minden más gyermekes képzelgés.”¹⁰⁹ „Nem tudok semmit. Számokban kifejezhetetlen sok milliárd égítést között egy parányi bolygón bekövetkezik a kémiai reakció, az élet. Tudat csak akkor jelentkezik, ha organikus szervezetből sugárzik. Minden más papolás, mese. De van az »aura«, a sugárzás, a személyiség tartalma.”¹¹⁰

Az emberről alkotott véleményében gondolatai megrekedtek ott, hogy többségük aljas, bestiális, kapzsi, ostoba, élődsi,¹¹¹ vallásos állat.¹¹² A papokkal és a vallásokkal szembeni utálata inkább nőtt, mint csökkent.¹¹³ A modern tudományok papjai, az orvosok iránt szintén (évtizedek óta)¹¹⁴ hasonló érzelmeket táplált: „förtelmes lények, kereskedősegédek, akik gyomrot, szemet, szívet árulnak, ritka egy emberies élőlény közöttük”¹¹⁵ – írta felesége halála után pár nappal. „Az orvos búcsúlevele, mikor eltemették: rákja volt, »nem tehattunk semmit«. A pillanatok, amikor esztelen düh és harag rohan meg, az Istenre haragszom (ha van), mert irgalmatlan volt, túrte, hogy szenvedjen. [...] Úgy halt meg, mint egy nemes növény, amely váratlan jeges szélcsapásra elfonnyad. Most elnyelte az óceán, és marad helyén a Semmi, ami inkább »van«, mint minden más, ami »van«.”¹¹⁶

Új Forrás 2024/6 – Fodor József Péter: „A Valóság derűsebb: a Semmi.”
Márai Sándor világ- és létértelemezésének változása életének második felében

Utolsó éveiben leginkább a magyar írók, költők olvasása tartotta Máraiban a lelket. Fél évvel halála előtt még megengedett magának egy írói pózt is a jövődével kapcsolatban: „»Halálfélelem.« Félek, hogy a halál unalmas.”¹¹⁷ Egyik utolsó Istenről írt, önismétlő bejegyzésében Berzsényi

62 Dániel *Fohászokodás* (1810) című versét felidézve utalt *Jób könyvének* 37. részében és a *Keresztkérdésben* (1965) viharoként, természeti erőként, tehát egy archetipikus szimbólum által megjelenített – az utolsó szó jogán felszólaló – Isten kifürkészhetetlenségére. Ez a Schopenhauerrel is egyetértő apophatikus (tagadó) állásfoglalása volt a végső, ami a XIX. század pozitívizmusából eredeztetett relativizmus filozófiai elmélete mentén az „Abszolút megismerhetetlenségét hangoztatja”.¹¹⁸

„Isten, ha van, hallgat. Sokat gondolok Istenre. Milyen lehet, ha van? Semmi esetre sem olyan, mint a vallások mutatják. Berzsényi pontosabb. »Szemünk bele nem tekinthet.«”¹¹⁹

Az elvégzett filológiai kutatás lényeges eredménye, hogy Márai comte-i értelemben nem nevezhető racionális pozitivistának. Kétkedéseivel együtt is megmaradt a teológiai stádiumot követő kollektív értelmi szinten: mindig a metafizikai lényegét, az Isten elképzeléséhez, leírásához szükséges fogalmakat és szavakat kereste, tehát a pozitív tudományértelmezéssel ellentétben az értelem számára alig hozzáférhetővel foglalkozott.¹²⁰ Az ő idejében, a csillagászat és az űrkutatás gyakorlata még nem jelentett a közösségek számára látható hasznot, sőt az űrverseny inkább jelentős pénzösszeget vont el az államok költségvetéséből a szociális juttatások mértékének csökkenését eredményezve. Az űrkutatásnak ez a látszólag öncélú gyakorlata és az emberi mértékkel nagyon távoli, bizonytalan megtérülése is oka lehetett annak, hogy Márai az obszervatóriumi tapasztalatait egy teológiai-metafizikai tárgykörben fogalmazta meg. Egyetértett a Nietzsche nihilről alkotott teóriájában foglalt jövőképpel, ami számára már a jelen volt; száz éve tartó átmenet két korszak között. Nietzsche kétszáz évben határozta meg a keresztény kultúrkör hanyatlását,¹²¹ aminek nyugati világbeli (első) fejezetét: a katolikus egyház kulturális-emlékezet-befolyásoló hatalmának, tehát a múlt – egyúttal a jövő – feletti uralmának elvesztésével járó szakaszát Márai naplói szubjektív módon írják le. Ebben a kontextusban nemcsak a vészkorszakban írt naplók kerülhetnek az irodalmi traumatológia vizsgálatára alá, hanem a teljes emigrációban, a kapitalista gazdasági rendszerben töltött időszak folyamatos kulturális-művészeti küzdelmei az életben maradásért és az identitás megőrzéséért.

Márai legmélyebb benyomása túlmutat a német filozófus elképzelésén is. A naplókban nemcsak arra utalt, hogy a nyugati nihilizmusból hiányzik a lét értelmére kérdező *miértre* adható válasz,¹²² de mintha egyúttal azt is érzékeltette volna, hogy a tömegtársadalom tagjaiban, „a kik nem tudnak

különbséget tenni jobb- és balkezük között”,¹²³ már a *miért* kérdése sem merül fel: „Senki nem várja többé az Igét az írótól – egyáltalán, nem vár senki választ.”¹²⁴ Talán erre utal a zoológus módszerét alkalmazó Márai képe. A nihilizmus azonban nem jelenti azt, hogy az emberek nem hisznek semmiben. Lehet, hogy nem tudják megfogalmazni, félrebeszélnek, de 63 alaptermészetükhöz tartozik a hit – és az is a hit egy fajtája, ha úgy vélik, hogy a halál után a mindenséggel/a semmivel egyesül a lelkük és/vagy a testük.

A célszerű és tudatos világegyetem problémája haláláig foglalkoztatta Márait, de leginkább miután végleg elvetette az (antropomorf) istenképzeteket.¹²⁵ További részletes kutatást igényel annak megválaszolási kísérlete, hogy emiatt foglalkoztatta-e különösen Jób története; John Gray szerint az „Ótestamentumban a végső valóság az esetlegesség – az önkényes tény, hogy éppen az történik. Isten teremtette a világot, és kedve szerint beleavatkozhat.”¹²⁶ Spinoza más fogalmakkal, de szintén nem osztotta azt a nézetet, hogy a szenvedélyeknek lenne valamilyen célra irányultsága a természet működését tekintve, minthogy a természetnek sincs célja; azt az emberek találták ki.¹²⁷ Charles Darwin a természet állandó jellemzőjének tartotta – ami értelmezhető a céljának is –, a tökéletesedést,¹²⁸ mint az egyedek egyre alkalmazkodóképesebbé válását. A túlélésért folytatott harcban az élőlények a természetes szelekciót, a megszámlálhatatlan életáldozatot (Márai szavaival pazarlást) követően egyre rezisztensebbekké válnak a lassan, de folyamatosan módosuló, kiszámíthatatlan éghajlati-földrajzi tényezők változásaival szemben.¹²⁹ Az író tehát e darwini gondolatban talált végső állásfoglalásra, de az okokra kielégítő választ mégsem tudott adni, ezért végül maradt a skolasztikus abszurdból felébredt gondolkodó emberről írt véleménye mellett: „az újkori asztronómia tapogatja az univerzumot, aminek ontológiai titkait nem lehet racionálisan felbontani, az antropomorf monoteisztikus istenfogalom megsemmisül, és a korunkbeli deizmus, rekedten, hörögni kezd: »credo«, és hozzányögi: »quia absurdum«”.¹³⁰ – Márainak egy több *évezredes* tanulási úttal a háta mögött ez maradt a végső állásfoglalása is: „A cogito, ergo sum descartes-i meghatározás helyes, itt kezdődik az ember. De gondolkodással nem jut a végére. A credo, quia absurdumot nem tudja gondolattal, fogalomalkotással megkerülni.”¹³¹

Új Forrás 2024/6 – Fodor József Péter: „A Valóság derűsebb: a Semmi.”
Márai Sándor világ- és létértelemezésének változása életének második felében

¹ MÁRAI SÁNDOR, *A teljes napló 1970–1973*, Bp., Helikon, 2015, 122.

A Márai Sándor naplókézirataira (*A teljes napló*kra) utaló hivatkozások esetében az átláthatóság és a könnyebb befogadás érdekében a továbbiakban a kötetcímetek és a kötetcímekek szereplő időintervallumokat elhagyva a TN rövidítés használandó. Ezt dőlt formátumú, az adott évre vonatkozó időmegjelölés, tehát a kiadások időintervallumot jelölő címei helyett a konkrét évszám, azt

pedig a normál formátumú oldalszám követi, mindhárom tag vesszővel elválasztva. A *teljes naplók* esetében egymást követő lábjegyzetekben nem alkalmazandó az *Uo.* jelölés. Ha adott tárgykör szöveghelyeinek lelőhelye több évszám felsorolását teszik szükségessé, akkor az évek elválasztása pontosvesszővel történik. E „házi szabály” értelmében ennek a lábjegyzeti hivatkozásnak a rövidítése TN, 1971, 122; Vö. TN, 1967, 56.

64 ² MÁRAI Sándor, *Erősítő*, Bp., Helikon, 2008, 160.

³ Søren KIERKEGAARD, *A szorongás fogalma* = S. K., *Írásaiból*, ford. DANI Tivadar, VALACZKAI László, VERESS Miklós, Bp., Gondolat, 1982, 343–344, 346–347, 361; Martin HEIDEGGER, *Lét és idő*, ford. ANGYALOSI Gergely et al., Bp., Osiris, 2007, 218–221.

⁴ TN, 1968, 215.

⁵ Lásd például TN, 1947, 162–163; TN, 1966, 323.

⁶ Georg Wilhelm Friedrich HEGEL, *A logika tudománya*, ford. SZEMERE Samu, Bp., Akadémiai, 1979, I, 58; Márai gondolatait Hegelről lásd TN, 1954, 78; TN, 1958, 200–201; TN, 1975, 171, 278; TN, 1976, 306–307; TN, 1981, 287; TN, 1982, 45; TN, 1985, 274.

⁷ PARMENIDÉSZ – EMPEDOKLÉSZ, *Töredékek*, ford. STEIGER Kornél, Bp., Gondolat, 1985, 9.

⁸ Henri BERGSON, *Teremtő fejlődés*, ford. DIENES Valéria, Bp., MTA, 1930, 253.

⁹ *Uo.*, 270; Vö. Albert EINSTEIN, Leopold INFELD, *Hogyan lett a fizika nagyhatalom*, ford. KISS Kázmér, Bp., Móra, 1971, 215.

¹⁰ HEIDEGGER, *i. m.*, 105.

¹¹ HEGEL, *i. m.*, I, 118.

¹² *Uo.*, 115–116.

¹³ *Uo.*, 122. Vö. *Philolaosz = Görög gondolkodók 1, Thalészról Anaxagoraszig*, ford. BODOR András et al., Debrecen, Kossuth, 1992, 42.

¹⁴ Martin HEIDEGGER, *Mi a metafizika?* = M. H., „... költőien lakozik az ember...”: *Válogatott írások*, ford. VAJDA Mihály, Budapest–Szeged: T-Twins–Pompeji, 1994, 30–31; Vö. HEGEL, *i. m.*, I, 127–128.

¹⁵ Vö. „Ami ok nélkül jön létre, azt semmi sem hozza létre, vagyis – más szavakkal – annak semmi az oka. De semmiből soha nem lehet ok, mint ahogy valami sem lehet belőle”: David HUME, *A tudásról és a valószínűségről* = D. H., *Értekezés az emberi természetről*, ford. BENCE György, Bp., Gondolat, 1976, 122; „Anaxagoras [...] azt tartotta, hogy a semmiből semmi sem keletkezik és minden valami hasonlóval táplálkozik. Tehát azt állapította meg, hogy minden mindenből keletkezik”: *Anaxagoras = Görög gondolkodók 1... , i. m.*, 106.

¹⁶ Gottfried Wilhelm LEIBNIZ, *Principes de la nature et de la grâce fondés en raison / Auf Vernunft gegründete Prinzipien der Natur und der Gnad* = G. W. L., *Monadologie und andere metaphysische Schriften – Discours de métaphysique, La monadologie, Principes de la nature et de la grâce fondés en raison*, ford. Ulrich Johannes SCHNEIDER, Hamburg, Felix Meiner Verlag, 2014, 162–163; Magyar fordítását lásd Gottfried Wilhelm LEIBNIZ, *A természet és a kegyelem ésszerűen megalapozott elvei* = G. W. L., *Válogatott filozófiai írásai*, ford. ENDREFFY Zoltán, Bp., Európa, 1986, 298.

¹⁷ Gottfried Wilhelm LEIBNIZ, *Monadológia* = G. W. L., *Válogatott filozófiai írásai*, ford. ENDREFFY Zoltán, Bp., Európa, 1986, 314.

¹⁸ *Uo.*, 321; Jean-Paul SARTRE, *Az Ördög és a Jóisten* = J-P. S., *Drámák*, ford. BAJOMI Lázár Endre, Bp., Európa, 1968, I, 355.

¹⁹ BERGSON, *i. m.*, 251–252.

²⁰ KOSZTOLÁNYI Dezső, *Ének a semmiről = Összegyűjtött versei*, kiad. VARGHA Balázs, Bp., Szépirodalmi, 1962, II, 148.

²¹ TN, 1972, 329.

²² Vö. Dante ALIGHIERI, *Komédia I., Pokol (Kommentár)*, szerk. KELEMEN János, Bp., Eötvös, 2019, 65–66, 73.

²³ Gabriel MARCEL, *Metafizikai napló*, ford. DÉKÁNY András, Bp., L'Harmattan, Szegedi Tudományegyetem Filozófia Tanszék, 2014, 265.

²⁴ *Uo.*, 184; A Marcel és Márai személyes viszonyán alapuló naplójegyzeteket lásd TN, 1947, 251; TN, 1948, 14, 256; TN, 1949, 131; TN, 1974, 47, 48, 49; TN, 1975, 327.

²⁵ Jean-Paul SARTRE, *A lét és a semmi*, ford. SEREGI Tamás, szerk. BOROS Gábor, DÉKÁNY András, Bp., L'Harmattan, Szegedi Tudományegyetem Filozófia Tanszék, 2006, 54.

- ²⁶ MÁRAI, *Erősítő...*, i. m., 128.
- ²⁷ „Annál, mi van, a semmi ősebb, / még énnekem is ismerősebb, / rossz sem lehet, mivel erősebb / és tartósabb is, mint az élet, [...] beh otthonos lesz majd a régi, / a végtelen, a bő, közömbös.” KOSZTOLÁNYI, i. m., 148; Vö. Samuel Beckettnek (1906–1989) a naplóban idézett gondolataival: „semmi nem valóságosabb, mint a semmi”: TN, 1962, 253.
- ²⁸ Vö. Bertrand RUSSELL, *The Autobiography 1914–1944*, Boston, Toronto, An Atlantic Monthly Press Book, Little, Brown and Company, 1968, 35–36.
- ²⁹ Immanuel KANT, *A fakultánsok vitája* = I. K., *Történefilozófiai írások*, ford. MESTERHÁZI Miklós, Szeged, Ictus, 1997, 419.
- ³⁰ Vö. Auguste COMTE, *Beszéd a pozitív szellemről* = A. C., *A pozitív szellem: Két értekezés*, ford. BERÉNYI Gábor, Bp., Magyar Helikon, 1979, 253.
- ³¹ VÖRÖSMARTY Mihály, *Gondolatok a könyvtárban* = V. M., *Összes költeményei*, szerk. DOMOKOS Mátyás, Bp., Osiris, 2006, 455.
- ³² Vö. Paul RICEUR, *Vallás, ateizmus, hit* = P. R., *Vallás, ateizmus, hit*, szerk., ford. BOROS Gábor, Bp., Károli Gáspár Református Egyetem, L'Harmattan, 2023, 68–69.
- ³³ TN, 1975, 247–248.
- ³⁴ TN, 1947, 99–100; Vö. TN, 1962, 253–254.
- ³⁵ TN, 1947, 162–164.
- ³⁶ TN, 1947, 233.
- ³⁷ TN, 1955, 290, 292.
- ³⁸ TN, 1955, 316.
- ³⁹ TN, 1958, 137.
- ⁴⁰ TN, 1958, 150. A Cél érdekében elkövetett emberiségellenes bűnökkel kapcsolatos cinkos hallgatásról Sartre vonatkozásában lásd még TN, 1966, 366; TN, 1974, 131.
- ⁴¹ TN, 1963, 325.
- ⁴² TN, 1964, 136.
- ⁴³ TN, 1964, 137–138. Sartre körüli családottságról és ellenszenvről lásd még TN, 1965, 278, 283; TN, 1966, 290; TN, 1978, 43.
- ⁴⁴ TN, 1968, 159.
- ⁴⁵ TN, 1966, 330–331; TN, 1971, 175, 183, 184, 186–187, 189, 206–207; TN, 1972, 276–277, 315–316; TN, 1977, 438.
- ⁴⁶ SARTRE, *A lét és a semmi...*, i. m., 46.
- ⁴⁷ *Uo.*, 32.
- ⁴⁸ HEIDEGGER, *Mi a metafizika?...*, i. m., 29–30.
- ⁴⁹ SARTRE, *A lét és a semmi...*, i. m., 53, 57.
- ⁵⁰ *Uo.*, 50; Vö. „a nemlétezőből nem is keletkezhet semmi létező..., a létezőből meg éppoly kevésbé, mert akkor az nem volna származás, hanem egyszerűen létezés. Ennélfogva a létező nem keletkezik, hanem örökkévaló. De nem is fog elenyészi a létező, mert nem lehet, hogy a létező nemlétezővé változzék [...] ámde az idők végtelenje óta semmi a létezőn kívül nem volt [...] Mert szüntelenül semmi más nem létezhet, csak a mindenség. [...] És üres se lehet semmi; mert az úr semmi; ennélfogva az, amit mi semminek nevezünk, nincsen.”: *Melisszosz = Görög gondolkodók 1...*, i. m., 93–95.
- ⁵¹ SARTRE, *A lét és a semmi...*, i. m., 58.
- ⁵² *Uo.*, 50.
- ⁵³ Vö. „Minden létező van valamiben; ami pedig valamiben van, az a térben is van, tehát a térben van, ez [újabb térben] és így a végtelenig. Tehát nincs tér.”: *Zénón = Görög gondolkodók 1...*, i. m., 99.
- ⁵⁴ *Démokritosz = Görög gondolkodók 2, Empedoklésztől Démokritoszig*, ford. BODOR András et al., Debrecen, Kossuth, 1992, 104.
- ⁵⁵ TN, 1985, 280–281; Vö. Kiethi WARD, *Isten, véletlen és szükségszerűség*, ford. DR. BOTH Előd, Bp., Ecclesia, Kairosz, 1998, 42, 45–46, 49–51, 63–65, 68, 80–81, 147; „Mert ugyanaz a gondolkodás és a létezés”: *Parmenidész = Görög gondolkodók 1...*, i. m., 85.
- ⁵⁶ *Démokritosz = Görög gondolkodók 2, ..., i. m., 112.*

⁵⁷ TN, 1949, 193.

⁵⁸ TN, 1949, 227.

⁵⁹ TN, 1970, 15.

⁶⁰ TN, 1977, 459; Lásd még TN, 1982, 138. A téma irodalmi feldolgozása a *Nászút* című hangjáték. MÁRAI Sándor, *Nászút* = M. S., *Jób ...és a könyve*, München, Újváry „Griff”, 1982, 13–14; Vö.

TN, 1943, 114.

⁶¹ TN, 1961, 110; Lásd még TN, 1973, 366, 378–379; TN, 1976, 334–335.

⁶² Vö. TN, 1949, 224.

⁶³ TN, 1949, 211.

⁶⁴ MÁRAI Sándor, *Harminc ezüstpénz*, Bp., Helikon, 2011, 195; lásd még *Uo.*, 81–82; A Jézus korabeli zsidóság különböző vallási-politikai csoportjai között nem volt megegyezés a túlvilágképről: VERMES Géza, *Jézus változó arcai*, ford. SÁRKÖZI Máttyás, Bp., Osiris, 2001, 95.

⁶⁵ MÁRAI, *Harminc ezüstpénz*, 54; HOMÉROSZ, *Odüsszeia*, XI. ének, 488–491. sor: „μη δὴ μοι θάνατόν γε παρούδα, φαίδιμ’ Ὀδυσσεῦ. / βουλοίμην κ’ ἐπάρουρος ἔων θητευέμεν ἄλλω, / ἀνδρὶ παρ’ ἀκλήρω, ᾧ μὴ βίωτος πολὺς εἶη, / ἢ πᾶσιν νεκύεσσι καταφθιμένοισιν ἀνάσσειν.” OMERO, *Odisea*, szerk. Vincenzo DI BENEDETTO, ford. Vincenzo DI BENEDETTO, Pinerangelo FABRINI, Milano, BUR Rizzoli, 2016, 637; Magyar fordítását lásd: „Csak ne dicsérd a halált nékem soha, fényes Odüsszeusz. / Napszámban szivesebben túrnám másnak a földjét, / egy nyomorultét is, kire nem szállt gazdag örökség, / mint hogy az összes értlen holt fejedelme maradjak.”: DEVECSERI Gábor, *Homérosz: Íliász, Odüsszeia, Homéroszi költemények*, szerk. KATONA Tamás, Bp., Magvető, 1974, 608.

⁶⁶ „This must be our task / In Heav’n, this our delight; how wearisom / Eternity so spent in worship paid / To whom we hate!” JOHN MILTON, *Paradise lost*, London, Samuel Simmons, 1668; Magyar fordítását lásd: „Ez legyen / tisztünk az Égben, gyönyörünk? Unalmas / öröklét ez annak imádatával / fecséllve, kit utálunk!”: MILTON John, *Elveszett Paradicsom = Milton Elveszett Paradicsomának magyar kritikai kiadása: Szakmai zárójelentés: Függelék 2*, (241–244. sor), kézirat, szerk. FABINYI Tibor, ITTÉZS Gábor, PÉTI Miklós, ford. JÁNOSY István, Bp., Károli Gáspár Református Egyetem, 2016, 44; Márai Miltonról írt gondolatait lásd TN, 1944, 214–215; TN, 1949, 114; TN, 1957, 31, 57, 62; TN, 1960, 268; TN, 1962, 222, 257; TN, 1976, 383; TN, 1981, 333.

⁶⁷ MONTESQUIEU, *Perzsa levelek*, ford. ORBÓK Attila, Bp., Káldor György Könyvkiadóvállalat, 1948, (CXXVI. levél), 209; A Montesquieu műveiről írt naplóbejegyzésekben nem található kapcsolódó utalást. MÁRAI, *Európa elrablása* = M. S., *Európa elrablása: Röpirat a nemzetnevelés ügyében*, Bp., Helikon, 2008, 118; TN, 1958, 187; TN, 1963, 392; TN, 1965, 277–278.

⁶⁸ TN, 1957, 92; ARTHUR SCHOPENHAUER, *Életbölcesség: Aforizmák*, ford. KELEN Ferenc, Bp., Pantheon Irodalmi Intézet, 1925, 34.

⁶⁹ TN, 1952, 124.

⁷⁰ TN, 1958, 201.

⁷¹ TN, 1958, 220; Vö. KULCSÁR SZABÓ Ernő, *Klasszikus modernség – kartéziánus értékátlatban: Márai-értelmezések*, Új Írás, 1990/5, 105.

⁷² STEPHEN HAWKING, *Az idő rövid története*, ford. MOLNÁR István, Bp., Akkord, 2003, 165.

⁷³ ALBERT EINSTEIN, *A speciális és általános relativitás elmélete*, szerk. MARÓTI Lajos, ford. VAMOS Ferenc, Bp., Gondolat, 1967, 103–104. Vö. *Anaximandrosz = Görög gondolkodók 1... i. m.*, 20; *Xenophánész = Görög gondolkodók 1... i. m.*, 72; *Démokritosz = Görög gondolkodók 2... i. m.*, 60–62, 105; *WARD, i. m.*, 56.

⁷⁴ TN, 1958, 220; Lásd még TN, 1979, 100.

⁷⁵ TN, 1959, 79; Vö. OSWALD SPENGLER, *A számok értelméről* = O. S., *A Nyugat alkonya*, ford. JUHÁSZ Anikó, CSEJTEI Dezső, Bp., Noran Libro, 2011, I, 117, 132–133.

⁷⁶ TN, 1959, 79; A szerzőt egy rádiójáték elkészítésére is ihlette ez a felejthetetlen élmény: MÁRAI Ilona, *Betűbe zárva – Napló*, Bp., Helikon, 2022, I, 639.

⁷⁷ TN, 1959, 74.

⁷⁸ TN, 1959, 254; Vö. JOSÉ ORTEGA Y GASSET, *A tömegek lázadása*, ford. SCHOLZ László, Bp., Helikon, 2022, 161.

⁷⁹ TN, 1961, 108–109; Lásd még TN, 1966, 396; TN, 1967, 25–26, 57; TN, 1969, 344. TN, 1983, 180.

- ⁸⁰ TN, 1962, 284.
- ⁸¹ TN, 1970, 99.
- ⁸² TN, 1961, 105; A témában lásd még TN, 1966, 302, 317; TN, 1969, 285; TN, 1972, 329; Vö. *Anaxagorasz = Görög gondolkodók 1...*, i. m., 118–119.
- ⁸³ TN, 1967, 143.
- ⁸⁴ TN, 1969, 287.
- ⁸⁵ TN, 1969, 288.
- ⁸⁶ TN, 1969, 305. Márai gondolatait Santayanáról lásd még TN, 1952, 124, 137; TN, 1953, 193, 195, 199, 242, 265, 266, 283, 284–285, 290, 296; TN, 1954, 46, 51–52, 54, 55–56, 61–62, 64–65, 67, 69–70, 72; TN, 1956, 335–336, 337, 340, 343, 344, 349; TN, 1959, 210; TN, 1962, 204, 205, 207, 230; TN, 1963, 386–387, 388, 390, 391, 438; TN, 1966, 368; TN, 1967, 131, 132, 133, 134, 136; TN, 1968, 212, 214–215, 216, 236; TN, 1969, 323; TN, 1975, 190; TN, 1981, 262, 265; TN, 1983, 121, 125.
- ⁸⁷ TN, 1969, 376.
- ⁸⁸ TN, 1968, 168; Vö. TN, 1962, 260; Paul WATZLAWICK, John H. WEAKLAND, Richard FISCH, *Változás: A problémák keletkezésének és megoldásának elvei*, ford. PAP Mária, Bp., Animula, 2008, 51.
- ⁸⁹ TN, 1968, 169–170; Lásd még TN, 1958, 168; TN, 1977, 462; Vö. Goethe 1825. október 25-i gondolatával: „hiábavaló igyekezet értelmet vinni a világmindenségbe.” Johann Peter ECKERMANN, *Beszélgetések Goethével*, ford. GYÖRFFY Miklós, h. n., Magyar Helikon, 1973, 175.
- ⁹⁰ TN, 1970, 11.
- ⁹¹ TN, 1974, 69; Vö. TN, 1962, 298; „God exists. God does not.” Simone WEIL, *Atheism as a Purification = Gravity and Grace*, ford. WELLS, Arthur, New York, G. P. Putnam’s Sons, 1952, 167; Márai bejegyzéseit Simone Weilről lásd még TN, 1954, 155–156.
- ⁹² TN, 1970, 35.
- ⁹³ TN, 1970, 37.
- ⁹⁴ TN, 1970, 92–93; A temetéséről szóló meghagyást lásd még TN, 1975, 201; TN, 1976, 336; TN, 1980, 196.
- ⁹⁵ TN, 1971, 122; Vö. TN, 1967, 56.
- ⁹⁶ TN, 1971, 125–126.
- ⁹⁷ TN, 1971, 171; TN, 1972, 240; TN, 1981, 280; Vö. TN, 1952, 32; ECKERMANN, i. m. (1828. március 11.), 330; (1828. október 23.), 361; (1831. március 2.), 521–522; (1831. március 8.), 524; *Asclepius = Hermész Triszmegisztosz bölcsessége*, szerk. KÁRPÁTI Gábor Csaba, ford. HAMVAS Endre Ádám, LÁSZLÓ Levente, TAR Ibolya, Bp., Helikon, 2022, 250.
- ⁹⁸ TN, 1971, 119; Lásd még *Uo.*, 181.
- ⁹⁹ TN, 1977, 430–431; Lásd még TN, 1950, 153; TN, 1982, 8–9; Vö. TN, 1967, 25.
- ¹⁰⁰ TN, 1977, 449; Vö. RICŒUR, i. m., 60–61.
- ¹⁰¹ TN, 1975, 270; Lásd még TN, 1979, 168.
- ¹⁰² TN, 1977, 529.
- ¹⁰³ TN, 1976, 362; Vö. Vaszilij ROZANOV, *Dosztojevszkij – A nagy inkvizítor legendája: Egy kritikai kommentár kísérlete*, ford. PATKÓS Éva, Bp., Osiris, 2022, 208–209; Vö. „A véletlen létrejövés, majd gyors vagy hosszabb távú pusztulás darvini gondolata a legnagyobb tényekre éppúgy érvényes, mint a legkisebbekre. [...] A természetnek nincs meghatározható célja, amely iránt rokonszenet érezhetnénk.” William JAMES, *A vallási élmény változatai*, ford. BABARCY Eszter, Bp., Osiris, 2019, 363–364; *Empedoklész = Görög gondolkodók 2...*, i. m., 8–9; *Démokritos = Görög gondolkodók 2...*, i. m., 74; WARD, i. m., 24–25.
- ¹⁰⁴ TN, 1978, 69–70; TN, 1979, 85, 88, 120, 121.
- ¹⁰⁵ TN, 1979, 114.
- ¹⁰⁶ TN, 1979, 95.
- ¹⁰⁷ TN, 1979, 129; lásd még TN, 1976, 333–334.
- ¹⁰⁸ TN, 1984, 220.
- ¹⁰⁹ TN, 1985, 310.
- ¹¹⁰ TN, 1985, 311.

¹¹¹ TN, 1985, 275.

¹¹² TN, 1986, 344.

¹¹³ TN, 1987, 360.

¹¹⁴ TN, 1948, 127.

¹¹⁵ TN, 1985, 320.

68 ¹¹⁶ TN, 1985, 320–321.

¹¹⁷ TN, 1988, 375.

¹¹⁸ Umberto Eco, *Ellenséget alkotni*, ford. SAJÓ Tamás, Bp., Európa, 2011, 51.

¹¹⁹ TN, 1987, 366. Vö. *Corpus Hermeticum, XIII.: Hermész Triszmegisztosz titkos tanítása a hegyen fiához, Tathoz: Az újjászületésről: A hallgatás parancsa = Hermész Triszmegisztosz bölcsessége...*, i. m., 137; Schopenhauer, Spinoza és Leo Sesztov „a maguk eltérő módján mind olyan Istenre utalnak, amely meghaladja az emberi felfogóképességet.”: John GRAY, *Az ateizmus hét formája és más esszék*, szerk. GYURGYÁK János, ford. BABARCZY Eszter, Bp., Osiris, 2019, 15. Lásd még Alexandiai Philón álomról írt könyvében: „ἀκαταλήπτοῦ Θεοῦ”, Judaei PHILONIS, *Argumentum libri i de eo quod a Deo mitantur somnia* = J. Ph., *Opera omnia*, Lipcse, Schwickert, III, 828, 218, 221, 228; „Az értelem nem ér föl hozzá” – mondta Goethe is. ECKERMANN, i. m., (1829. február 13.), 383. Lásd még (1827. április 11.), 257; Préd 3:10, 11:5; SPENGLER, i. m., I, 489–490.

¹²⁰ Vö. COMTE, i. m., 252.

¹²¹ Friedrich NIETZSCHE, *A hatalom akarása: Minden érték átértékelésének kísérlete*, ford. ROMHÁNYI TÖRÖK Gábor, Bp., Cartaphilus, 2002, 9; Vö. Oswald SPENGLER, *Bevezetés* = O. S., *A Nyugat alkonya...*, i. m., I, 68.

¹²² NIETZSCHE, i. m., 15.

¹²³ Jób. 4: 11.

¹²⁴ TN, 1971, 223; Vö. Martin HEIDEGGER, *Nietzsche mondása: „Isten halott”* = M. H., *Rejtektutak*, szerk. PONGRÁCZ Tibor, ford. CZEGLÉDI András, Bp., Osiris, 2006, 190–195, 225–226, 231–232; „Ez a kor már most annyira szűkös, hogy Isten hiányát nem képes hiánynak érezni.”: Martin HEIDEGGER, *Költők – Mi végre?* = M. H., *Rejtektutak*, i. m., 233.

¹²⁵ TN, 1945, 109–110; A tudatos természetről lásd még MÁRAI Sándor, *A Rendről és a Gondviselésről* = M. S., *Füves könyv*, Gyula, Helikon, 2004, 37; Uő., *Az életveszélyről* = Uo., 81; Vö. RICŒUR, i. m., 72.

¹²⁶ GRAY, i. m., 33; lásd még Uo. 38.

¹²⁷ Baruch / Benedictus de SPINOZA, *Etika*, ford. SZEMERE Samu, BOROS Gábor, Bp., L’Harmattan, 2022, 74; Vö. TN, 1967, 121; TN, 1981, 303–304.

¹²⁸ Charles DARWIN, *On the Origin of Species by Means of Natural Selection, or the Preservation of favoured races in the struggle for life*, London, John Murray, Albemarle Street, 1859, 489; Vö. Darwin valláshoz kapcsolódó gondolataival: „There seems to be no more design in the variability of organic beings, and in the action of natural selection, than in the course which the wind blows.”: Francis DARWIN, *The Life and Letters of Charles Darwin*, London, John Murray, Albemarle Street, 1888, I, 309. (Úgy tűnik, hogy nincs nagyobb tervszerűség a szerves lények változékonyságában és a természetes kiválasztódásban, mint abban, ahogy fúj a szél. – ford. F. J. P.); Márai naplóbejegyzéseit Darwinról lásd TN, 1958, 158–159; TN, 1968, 233–234; TN, 1984, 248.

¹²⁹ Vö. WARD, i. m., 70.

¹³⁰ TN, 1986, 337.

¹³¹ TN, 1988, 376.

A hiányok, az elhallgatás formái változó súllyal, de minden Tompa Andrea-regényben jelen vannak, a semmi témája, tapasztalata pedig a legutóbb megjelent *Sokszor nem halunk meg* (2023) című regényben kap kiemelt szerepet mint a hiányalakzatok (a tagadás

és a nemlét) maximuma.

A regények más-más fokon és tétellel, és különböző motívumok, formai megoldások által jelenítik meg egy-egy korszak, társadalom vagy az egyén világát meghatározó hiányokat, sérüléseket, valamint a hallgatás, elhallgatás, titok mint a hiány elliptikus alakzata szintén jelentős szerepet tölt be a művekben.

A hiánynak vagy bizonyos megközelítésben szélsőséges kiterjesztésének, a semminek fogalmi értelmezése már első ránézésre is meglehetősen nagy és szerteágazó feladatnak bizonyul. E fogalmak esztétikai, metafizikai, ontológiai vagy a témám felől kínálkozó traumaelméleti aspektusai, meghatározásai meglátásom szerint írásom kiindulópontjaként kevés olyan eredménnyel szolgálnának, melyek előzetesen, a regények világába való belépés előtt nélkülözhetetlenek bizonyulnának és/vagy nem fognák túlságosan szűkre az értelmezés kereteit. Az imént felvetett elméleti irányok, diszciplináris területek, egymással sokszor szoros összefüggésben a téma filozofikusabb, gondolati elmélyítésének, a mélyebb összefüggések feltárásának lehetőségeit kínálják, ugyanakkor a művek cselekményében, világában és a szereplők életében a hiányok olykor jóval hétköznapibb, kézzelfogható módokon, „tapinthatóan” vannak jelen. E kettősséget szem előtt tartva a regények (közös) vonásait figyelembe véve igyekszem vizsgálni a művekben található hiány- és elhallgatásalakzatokat.

Az eddigi életművet szemlélve, úgy tűnik, hogy Tompa Andrea műveiben a hiányok, a tagadás és az elhallgatás kérdései erősen összefüggenek a regények témaválasztásaival, az ábrázolt – leginkább átmeneti – történelmi korszakokkal, eseményekkel, társadalmi jelenségekkel, és az ezek kapcsán felvetett gondolati, morális kérdésekkel. A 20. századi történelem eseményei, a háborúk, forradalmak már eleve valamiféle hiányból, hiányállapotból fakadtak, a hozzájuk kapcsolódó pusztítás és agresszió erőszakos módon próbálta felszámolni saját hiányait, de szükségszerűen mindezek az események további, sokszor még súlyosabb hiányokat generáltak, vagy a „másik” oldalt fosztották meg konkrét és átvitt értelemben is.² A regények világa és szereplői

Visy Beatrix 69

HIÁNY- ÉS (EL)HALL- GATÁSALAKZATOK TOMPA ANDREA REGÉNYEIBEN¹

nemcsak érintettek a történelmi események, társadalmi folyamatok, illetve az elnyomó hatalom által létrejött vagy létrehozott hiányhelyzetekben, hiányállapotokban, történelmi paradoxonokban, hanem kifejezetten témájukká, a cselekmény és az ábrázolás elemeivé teszik azokat. Nem egy 70 esetben több szereplő nézőpontján keresztül láttatják a konkrét vagy elvontabb (szellemi, érzelmi, ideológiai, társadalmi) természetű dolgok teljes hiányát vagy csonkaságát, sérültségét, illetve érzékeltetik e hiányok viszonylagosságát, de sok esetben a hiánytapasztalatok egyediségét, szubjektív mivoltát is. A szépirodalmi ábrázolásmódnak „megfelelően” a szerző a történelmi folyamatokat mindig egy regényvilág konstrukcióján, a szereplők sorsán, a regények cselekményén át mutatja meg, a kollektív és egyéni tapasztalatok szétválaszthatatlan egységében és összefüggéseiben, így a hiányalakzatok nemcsak a regények gondolatiságához, kérdésvetéseiseihez vagy a közösséget érintő eseményekhez, folyamatokhoz kapcsolódnak, hanem az egyének, szereplők szintjén is jelen vannak, (pontosabban a külső események jellemzően mindig az egyes emberen (sorsokon) átszűrve kapnak ábrázolást, reflexiót), illetve meghatározzák a szereplők életét, világtapasztalatait. Az egyénített, részletesen kidolgozott karakterek tehát saját(os) nézőpontból és társadalmi pozícióból látják és közvetítik az eseményeket, továbbá az is előfordul (*Fejtől s lábtól*), hogy a szereplők sorsa – végül – más irányba ível, mint a külső események.

A hiányalakzatokként megjelölhető elemek, motívumok egy-egy regényen belül összefüggő, egymással érintkező motívumhálót, mintázatot alkotnak, sokszor szerteágazó, összetett jelentésrétegekkel, jelentésmezőkkel, ám látható, hogy a szerző minden regényében más tematikus-motivikus-narratív formákkal dolgozik.

A *hóhér házának* egész közegét a Ceaușescu-rendszer hiányai határozzák meg: nincs elég élelem, az üzletek üresek, minden hiánycikk, rendszerezen elveszik a villanyt, a meleg vizet, nem szállítják el a szemetet, nem lehet szabadon beszélni, minden szó, gondolat és tett cenzúrának, lehallgatásnak és besúgásnak van kitéve, a magyar nyelvű oktatás és egészében a kolozsvári magyarság és kultúra elnyomott, kiszolgáltatott helyzetben van. Mindez összességében a szabadság teljeskörű hiányát jelenti, ami a diktatúrák általános ismérve. A szereplőknek ebben a zsigerekig ható, mindenre rátelepedő hiányközegben kell létezniük, élniük, kerülőutak, mindennapi taktikázás és leleményesség által megszerezni az anyagi és a szellemi feltételeket, az élethez szükséges dolgokat; s ebben a helyzetben kell humorukat, józan eszüket, emberi érzéseiket megtartva túlélni, sőt, bízni a közeledő változásban, a diktátor megbuktatásában. E remény, vágy mint jövőbe vetett bizalom megmutatkozik a regény szerkezetében is, mely az 1989-es forradalmat mindössze két fejezetben, a nyitó- és zárórészben, keretszerűen jeleníti meg, ám a mű

elején felvillantott pozitív végpont mint megelőlegezett bizalom mindvégig ott lebeg a diktatúra évtizedeit számtalan aspektusból ábrázoló fejezetek háttérben, hogy a narráció végül valóban elérkezzen az 1989 decemberében még euforikusan megélhető rendszerváltás pillanatához. A korszak hiánytapasztalatait, a félbeszakadt, félbetört sorsokat a szerkezet 71 szintjén az egy mondatból álló fejezetek fragmentált sorozata is érzékelteti, a regény világát, közegét pedig a románosításnak, rombolásnak, átépítésnek alávetett város ábrázolása teszi érzékletessé. A főszereplő viszont a kamaszkor minden lázadásával és lelkesedésével a jövő felé tart, a forradalom évében válik nagykorúvá.

Másként, összetettebb módon mutatkoznak a hiányok a *Fejtől s lábtól* és az *Omerta* című regényekben. Közös vonásuk, hogy e művek énelbeszélői (kettő és négy) saját társadalmi közegükből, személyes életük zártságából élnek meg a körülöttük zajló eseményeket, egyedül kell megküzdeniük a körülményekkel, a változásokkal, s egyedül „kell” megélniük a magányt, a kiszolgáltatottságot és az elveszettséget is. E regények szereplői „kisemberek”, származásukból, helyzetükből, ismereteikből vagy felvállalt identitásukból adódóan alulról, perifériáról látatják a világot, (ez különösen az *Omertára* igaz), többnyire tehát magukra maradván küzdenek egy számukra ismeretlen, kiismerhetetlen, változó világban,³ s ezért – az átlagosnál jobban – kiszolgáltatottak a szűkebb-tágabb környezetüknek és a történelmi-társadalmi helyzetnek.

A *Fejtől és lábtól*ban két orvostanhallgató, majd orvos egzisztenciális küzdelmeit követhetjük nyomon, miként próbálják identitásukat, helyüket megtalálni egy számukra idegen környezetben, egy nagyvárosban, családjuktól önként vagy kényszerűen elszakadva. Az orvossá, értelmiségivé válás század eleji kulturális és emancipációs feladatai mellett a kolozsváriság, az erdélyi magyarság, a nacionalizmus, az orvoslét különféle identitásformáival is szembe kell nézniük, majd a regény közepétől az első világháború és a trianoni békeszerződés határozza meg sorsukat. A regény szubjektív nézőpontjaival arra is rámutat, hogy a történelmi események, töréspontok nemcsak elvont és a kollektívum egészét érintő általánosságban voltak meghatározóak, hanem, hogy miként befolyásolhatták és bizonytalaníthatták el az egyes ember életét, tapasztalásmódját, egyéni karrierjét, lehetőségeit.⁴ A bizonytalanság, elveszettség befogadói élményét nemcsak a két szereplő határozatlansága, tétovázása, belső dilemmáik hosszas fejtegetése eredményezi, mindezt tovább fokozzák a regény narrációjának, poétikájának további elemei. Egyfelől nem dönthető el, hogy a két szereplő milyen pozícióból beszél (beszél vagy ír, a már megtörtént múltat mondja utólag vagy éppen jelen van az események közvetítésekor), továbbá

a fejezetek elején sokszor az sem dönthető el, melyikük monológját követjük, s a bizonytalanságot fokozza a regisztereket, stílusokat ötvöző nyelvi konstrukció is. De a hiányok szempontjából ennél is fontosabbak a narrációban

megképzett hiányok, rések. Miközben ugyanis a két szereplő sokszor
72 mindenre kiterjedő részletességgel, aprólékosan számol be a korabeli élet jelenségeiről, bizonyos, saját életüket illető lényeges dolgokat elhallgatnak, például a női elbeszélő hallgat annak az éjszakának a légyottjáról, amelyen a két szereplő a sürgős helyzetből adódóan, közösen vezet le egy szülést, ezt követően pedig a két orvos, nem ismerve egymást, először szeretkezik egymással.⁵ A bekezdések közt, a résekben el nem mondott események rejtőznek, s az áradó elbeszélések közepette ezeket nem is feltétlenül érzékeljük, s csak a regény későbbi pontjain lepleződnek le. A kávéfőzészről aprólékosan beszámoló női szereplő közbevetett mondata, „Na s aztán mi minden volt még”, csak utólag nyeri valódi értelmét. S bár az éjszaka eseményein és az épp aznap érkező román hadüzeneten, amely évekre elszakítja a szereplőket egymástól, meglehetősen sokat töpreng,⁶ az is csak a regény végén derül ki, hogy első együttlétüknek milyen következményei lettek.⁷

Az egyéni szinten is tetten érhető elhallgatás a regény utolsó harmadában kollektív formában jelenik meg, hiszen a mű legnagyobb tétje a Tézszindrómaként nevezett traumatikus történelmi helyzethez, a Trianonhoz való viszony ábrázolása. A jelenükben benne élő énelbeszélők részben saját tapasztalataikat, meglátásaikat, részben, közvetítve, környezetük legtöbbször érzelmi telítettségű Trianon-olvasatait ütköztetik. Tompa műve a kérdés bonyolultságát, az ezzel kapcsolatos diskurzusok lezáratlanságát, feldolgoz(hat)atlanságát, a Trianonhoz köthető impulzusok sokrétűségét közvetíti, amelyek lényegében a „tranzitórius trauma” jelenlétét érzékeltetik,⁸ s ennek egyik legjellegzetesebb tünete a hallgatás, a tabuizálás, a szó tiltása, kimondhatatlansága, a Tézszindróma.

E traumához kapcsolódik a regény legfontosabb hiányalakzata, a csonkolás – ismert – képe, amely nem melleleg a regény hangsúlyos test-metamorfiáinak a hálózatába is illeszkedik. A csonkolás előzményeként értelmezhető az egyetemista lány családból való kitaszítása, önmaga leválasztása az elveivel ellentétben álló család testéről, ám ennél jóval fontosabb, hogy a Csonka-Magyarország ismert fordulata Tompa Andrea regényében visszavezettetik konkrét jelentéséhez, a sebészethez. A fiú tehetséges sebészként a háborúban megsebesült katonák amputálását, csonkolását végzi a kor sebészeti protokolljának megfelelően,⁹ a megcsömörlésig, s az orvosláson keresztül a megcsonkolt test és a sérülés (trauma angolul 'sérülés', 'seb') egyaránt jelenvalóvá, manifesztté válik. A sebészet konkrét képei és az ország sorsára vonatkoztatott elvont jelentéssík leginkább a fiatal férfiorvos kissé naiv-földhözragadt okoskodásában kap erős reflexiót.¹⁰ A trianoni békeszerződés

traumaként való megközelítése, értelmezése egyfelől azáltal elfogadható, mert az esemény közösségre, egyénre gyakorolt – váratlan – hatása súlyos elakadást, válságot eredményez, felfoghatatlan, feldolgozhatatlan tapasztalat, amely nyelviileg nem igazán közelíthető meg, mondható el. S a traumának ezek a jellegzetességei a regény számos vonásában, tünetegyüttesében, tehát szindrómájában megmutatkoznak: a fecsegéssel elfedett lényeg; az elhallgatások, hiányok, tabuk; az (egyéni és kollektív) identitás folyamatosan felszínre emelt kérdései, visszatérő futamai; a szándékosan rontott, hibás nyelvhasználat vagy a test problematikusága mind ezek közé sorolható. S miközben a trauma jelei a mindennapok problémái közepette és a túlélés érdekében vissza-visszahúzódnak, a sérülés megléte, ottléte mégis nyilvánvaló, hiszen a traumatizáló esemény örökre bevésődik, maradandó nyomot hagy, az átmeneti sokk hosszútávú traumává szélesedik, amely évtizedeken, teljes évszázadon át kibeszélhetetlen, feldolgozhatatlan, leküzdhetetlen, s épp e trauma elhúzódó mivolta, megléte, kérdései ösztönözték a regény megírását is a 2010-es évek elején. A (közösséget érő) traumához kapcsolódó tudattalan emlékek akkor is működnek, amikor személyes elszenvedői már nem élnek, csak az ő utódjaik.

A szereplők sorsát illetően a regény a történelmi helyzettel elmentés utat jár be, a területeit elvesztő, megcsonkolt országgal szemben a két orvos a mű végén egymásra talál, közös életet kezdenek, s ez bizonyos értelemben együtt jár a múlt semmissé nyilvánításával,¹¹ eltörlésével, „[e] kell égni s semmi lenni”, az addigi szemlélet- és beszédmód – lényegében az egész (én)regény – felszámolásával: az addig használt *én* névmást a *mi* váltja fel,¹² az egymásra találás felszámolja a magányt, a hiányokat, és felszámolja a múltat: a Semmit.

Bár az első két regényben is tetten érhető, a hallgatás, elhallgatás, hallgatási kényszer az *Omertá*ban kerül a mű centrumába mint kiemelt hiányalakzat, erre már maga a cím és az alcím is ráirányítja a figyelmet. A korábban kevésbé ismert kifejezés, az *omertà* Tompa regényével vált közismertté az irodalomban, jelentése hallgatási fogadalom, a hallgatás törvénye.¹³ Kötődhet a hatóságok tevékenységéhez, lehet becsületbeli vagy kikényszerített. Az *omertà* Dél-Olaszországból ered, és a banditizmus, a maffia tevékenységéhez kötődik, az *omertà* kódexe a Földközi-tenger más térségein, illetve az Egyesült Államok olasz–amerikai negyedeiben is létezik. S bár a regényben konkrétan csak a negyedik részben, *Leonóra könyvében* tűnik fel, akinek szabadulásakor a börtönben történekről kell hallgatási nyilatkozatot tennie, ám a hallgatás belső vagy külső kényszere, fogadalma vagy vállalása a regény többi elbeszélőjére is kiterjeszthető, a regény első három könyvében is visszatérő motívum, ahogy ezt a mű alcíme is előlegezi: *Hallgatások könyve*. Bár

a kifejezés használata napjainkban kiterjedt, például a politikában vagy éppen a sportvilágban is találkozni vele, mégis termékeny paradoxont eredményez és a diktatúrák működés módjára is rámutat, hogy az *omertà* eredeti közegében épp a hatalommal szembeni lojalitás és szolidaritás szélsőséges formája: egyik alaptétele, hogy mélyen megalázó és szégyenletes dolog elárulni még a leghalálósabb ellenséget is a hatóságoknak, sőt a hatóságokra támaszkodás még abban az esetben is tilalom alá esett, ha valaki bűncselekmény áldozatává vált. Tompa regényében viszont épp a hatóság kényszeríti rá a testileg meggyötört apácát a hallgatási fogadalom aláírására.¹⁴

Ám Eleonóra az általa elsajátított kifejezést később a maga önkéntes hallgatására kezdi használni, a hit elmélyült, befelé forduló csendjével, a hallgatással szemben a külvilággal való kapcsolat, élettörténetének újabb és újabb elmesélése fárasztó teher számára.¹⁵ A hallgatás különböző formáinak kérdését, a beszéd – külső, hatalmi – tiltásától, az egyéni döntéseken és a felesleges mondáson át egészen a kontemplatív hallgatás belső csendjéig Eleonóra története összegzi. A hallgatás mögött, alatt mindig van *valami*, valami, amit nem lehet, nem kell ki- vagy elmondani, mert titok, bűn, szégyen, olyan *valami*, amiről a hallgató nem tud vagy nem akar beszélni, mert külső vagy belső tilalom alá esik, vagy mert nincs rá megfelelő szó, nincs rá (meg)értő közeg. Vagy amikor a (ki)mondott szó csak hazugság, hitszegés, „mocsok” lehet.¹⁶ A hiányt az elhallgatott tartalom képezi meg, az (el)hallgató személy és a külvilág, a beszélő és a befogadó relációjában. A hallgatás tehát nem a semmit fedi, rendszerint nem a semmi artikulálhatatlanságának jele. Az *Omertá*ban semmiképp. Eleonóra történetéből leginkább az derül ki, hogy egy olyan világban, amelyben bizonyos dolgokról tilos beszélni, amelyben a kommunikáció régi – diktatúra előtti – formái megváltoztak, bizonyos kifejezések és szavak használata veszélyessé vált a beszélgetés minden résztvevője számára, ahol a hallgatás és a mondás egyaránt bünt, ámulást szül,¹⁷ vagy ahol az őszinte beszéd, a vallomás, gyónás, a tanúságtétel formái szintén ellehetetlenültek, maga a nyelv válik semmivé. Az emberi nyelv devalválódása, feleslegessége Eleonóra szemléletében a hit bizonyosságával, az ima belső zsongásával szemben kap reflexiót. „Nekem egy semmi a nyelv. Mind egy, melyik milyen. Egy semmi. Mert az csak az emberek közé való.”¹⁸

Ahogy erről már szó esett, a hallgatás a regény többi szereplőjét is jellemzi, bőbeszédűségük, fecsegésük, vallomásos monológjuk áradása sok esetben épp magányukat, bizonytalanságaikat, legbelsőbb gondolataikat, szégyenteljesnek vélt életeseményeiket, múltjukat fedi el.¹⁹ Tompa szereplői átmeneti korszakban, köztes térben élnek, az épülő Dej-diktatúra és az átépülő Kolozsvár terében. Az erőteljesen formálódó társadalmi, gazdasági, életmódbeli változások közepette ezek a perifériára szorult alakok nem értik

a maguk és mások életét, a körülöttük zajló eseményeket, a beszéd tiltása, a valódi párbeszéd, kapcsolódás hiánya, a meg nem értés, az egymás mellett létezés jellemzi mindennapjaikat. Épp ezért a hallgatás, a kommunikáció hiánya összességében megnehezíti életüket, bár ennek nem mindegyikük van tudatában.²⁰ Társadalmi szinten a diktatúra is hallgatásra 75 kényszeríti a szereplőket, e tekintetben a nemi, életkori társadalmi különbségek sem számítanak. A szabad véleménynyilvánításnak, az elégedetlenségnek nincs tere, a magyar nyelv is egyre inkább tilalom alá esik, a románosítás mindenre kiterjed.

A hallgatás mellett a szereplőknek számos hiánnyal, veszteséggel kell együtt élniük, meg kell tapasztalniuk hóstáti területek lerombolását, államosítását, s ezáltal egykori életformájuk, életvitelük megszűnését, erőszakos átalakítását, amely során identitásuknak meghatározó részei vesznek el. A társadalmi átalakulás és a városfejlésztés folyamatainak az identitásra gyakorolt hatása számos olyan hiányalakzatot hoz létre, amelyekre e tanulmány keretei közt nincs mód részletesen kitérni.

Mintha hiányokban sosem lenne hiány. Az eddigiekkel részben közös, részben „újabb” hiánytapasztalatokat ábrázol a szerző következő regényében, a *Hazában*. Az otthonnal, otthontalansággal, hazával, emigrációval, nyelvvel és nyelvváltással, valamint az identitással kapcsolatos dilemmák leginkább az átmenetiséggel, a közties-léttel és az ezekből fakadó ontológiai, egzisztenciális és morális bizonytalanság tapasztalatával mutatnak összefüggéseket. A *Haza* olyan kortárs globális jelenségeket ábrázol, mint például az egyre gyorsuló migrációs folyamatok, a multikulturalizmus és az azon is túlhaladó nyelvi és etnikai diverzitás, melyek többségének közös vonása, hogy a vágyott, elért eredmények, az élhetőség szempontjából nyugvópontra jutó élethelyzetek a másik oldalon veszteségeket, hiányokat generálnak. Valahonnan elmenni, eljönni, emigrálni, országot és/vagy nyelvet váltani mindig egyben hiánytermelés is, a hátrahagyott nyelv, hely, tér, emberi kapcsolatok szükségszerűen számolódnak fel vagy sérülnek. Egy hely, város, ország elhagyása, az *itt* és *most* felől megképződő *ott* és *akkor* opozíciói még akkor is (leltári) veszteségként könyvelhetők el, ha az új helyzet jobbnak ígérkezik vagy tényleges az is. A *Haza* Írónö főszereplője és a hozzá kapcsolódó szereplők sora pontosan e hiányok és „nyereségek” dinamikájában szemléli saját életét. Legtöbbjük története beilleszthető az úgynevezett transznacionális jelenségek példatárába, a migráció, transzlokáció, deterritorializáció, globalizáció és hatásainak egymástól elválaszthatatlan halmaza kérdéseket, döntéshelyzeteket vet fel elvont és gyakorlati, illetve morális szinten is. Mindezek kapcsán, kompromisszumhelyzetek sokaságában kerülnek

előtérbe a haza, hazaszeretet, otthon-otthonalanság és a nyelv, nyelvváltás fogalmai és kérdései. A cselekmény szintjén pedig az utazás alakzata és az utazáshoz, úton-léthez, sehol-léthez kapcsolódó jelentések jönnek működésben. Az átmenet mint létállapot, a nyugópontok hiánya, a rálátás 76 (előre-, hátra nézés, felülnézet) kötelessége a mű mozgásformáiban ölt testet. A regény nemcsak az imént felsorolt transznacionális jelenségekre reagál rendkívül sokrétűen és érzékenyen, hanem mindezt kelet-közép-európai kontextusból szemléli, és mindig az egyén nézőpontjából, egyéni élettörténeteken, identitáskérdéseken keresztül ábrázolja ezeket. A szerteágazó élettörténetek alakjai mindig valamilyen módon hiányos életet élnek, csak veszteségek, kompromisszumok árán tudják folytatni életüket vagy karrierjüket kiteljesíteni.

A *Haza* sok szempontból kitérő Tompa Andrea életművében, bár a hiányalakzatok tekintetében kifejezetten illeszkedik, párbeszédben áll az életmű többi darabjával. A szerző legutóbbi regénye, a *Sokszor nem halunk* meg visszatér a korábbi témaválasztások gyakorlatához: egy korábban nem ábrázolt fejezetet ír meg a romániai magyarság történelméből: ez alkalommal az erdélyi holokauszt témáját. A regény cselekménye 1944 májusában indul, amikor a német megszállás idején megkezdődik a zsidók gettóba gyűjtése. Ekkor bízzák a zsidó származású csecsemőt a Nagy-házaspárra, akik, mivel a szülők sosem térnek vissza, örökbe fogadják a kislányt, és felnevelik. Tehát ismét egy vészorszak, egy történelmi kataklizma és fordulat; a mindehhez kapcsolódó félelem, talajvesztettség, átmenetiség, bizonytalanság határozza meg a regény világát és a szereplők mindennapjait, s mindezek az alapvető érzetek a történelmi, társadalmi folyamatok alakulásának köszönhetően a regény végéig, a kilencvenes évek elejéig kitartanak, bár némileg enyhülnek.

A külső elbeszélő kifejezetten a cselekményre, a látványra szorítkozik, objektív kameratekintete rendkívül pontosan rögzít minden részletet, mindenféle kommentálás, magyarázat nélkül, s ezáltal az ábrázolt esemény sorok egyfajta drámai karaktert kapnak. Mindez azért sem lényegtelen, mert a mű elején megismert csecsemőből színésznő lesz, s a színpadnak, drámának, sőt a tragédiának nélkülözhetetlen szerepe van a mű kérdésfelvetéseinek, lényegének szempontjából, a regény mint bevilágított színpad mutatja meg a holokauszt élő áldozatainak sorsnélküliségét, a *túl-élők* túlélési lehetőségeit, identitásválságát, a háború utáni rezsimék és társadalom viszonyulását. A sorstalanság, az identitáshiány a regény legfőbb kérdése, amit a szerző számos módon és több aspektusból megjelenít,²¹ ám ezek közül a regény második felében a színház, a szerepjátszás válik a leghangsúlyosabbá.

Az elbeszélő tehát teljesen „felszívódik” az ábrázolt világ mögött, s ahogy a szereplő(k)nek maguknak sincs tudásuk a múltjukról, sorsukról, valamint az identitás teljes hiányával küzdenek, úgy a narrátor sem mászik bele

tudatukba, tiszteletben tartva azt a terra incognitát, amik ők maguk. Az azonosulás, behelyezkedés, beleélés ez esetben – morálisan – képtelenség. Előrehaladva Matild élettörténetében, azonban megfigyelhető, hogy a fejezetek egyre részletesebbek, elmélyültebbek lesznek, s egyre többet tárnak fel a nő belső világából: a semmi, a sötétség és az üresség tapasztalatáról, a színészethez való viszonyáról. Emellett az érzések, gondolatok ábrázolására különféle megnyilatkozási formákban, naplók, levelek, üzenetek, újságoknak adott színészinterjúk változataiban tűnnek fel a regény folyamán. A belső világok azonban a versekről, irodalmi művekről szóló beszélgetések, idézetek által, a színpadi munka közben zajló dráma- és szerepelemzésekből tárnak fel leginkább, s ez utóbbiak nem csak azért fontosak, mert a mű második felében alapvetően vesznek részt az identitáskeresés, identitásépítés folyamataiban, hanem mert a megidézett versek, lágerregények és színművek eltávolítják Matild sorsát a személyestől, egyénitől, sajátágostól, s a holokausztot elszenvedő zsidóság sorsát beleágyazzák, belevonják az emberiség nagy metafizikai kérdéseibe, az emberi lét alapvetéseibe. Ezáltal a szerző úgy tud enyhíteni a holokauszt-kérdés „kívül-kezeltségén”, elhárított mivoltán, hogy mindeközben magának a genocídiumnak, a holokausztnak és következményeinek súlyát is megtartja, sőt megemeli, tragizálja – azáltal, hogy az isteni és emberi világrend kérdéseit tárgyaló nagy emberiségdrámák, sorstragédiák – az *Antigoné* és az *Oidipusz király* – mellé helyezi. Az *Antigoné* több más vonása mellett azért is köthető szorosan a regény világához, mert a halottak, még pontosabban halott test eltemetésének elmaradhatatlansága mind az antik, mind a zsidó kultúrának, vallásnak lényeges eleme. A holokauszt tömegpusztítása még a halál „bizonyosságát”, a holttestek méltóságát is eltörölte. A népiertás botrányát annak felfoghatatlansága, a testek füstté illanása, „szublimálása” is fokozza, az ontológiai, metafizikai semminek ilyen-fajta, ekkora áldozattal járó megsejtése tapasztalata valóban traumatikus. A regény épp a holttest hiányából fakadó semmire futtatja ki az *Antigoné* próbájáról szóló jelenetet, amelyben a deportálásból visszatérő román rendezőnek e traumatikus sorstapasztalata mutatkozik meg konkrétan, a traumatizált ember testi tünetei által: „Az a szerencsénk nekünk, hogy van egy hullánk. Van test. Ha van test, van halál. Ha nincs test, nincs halál sem. Se test, se halál. Semmi. Ha a semmi van, akkor. Titi maga elé néz, ismétli. Ha a semmi van, akkor nincs semmi. A fekete semmi van. Semmi. Nimic. Nîmic. Hosszú szünetet tart. Ez a semmi megfojt. Nem kapsz levegőt. Csak a semmi. Az üresség. Megáll, mély levegőt akar venni. Vörösödni kezd az arca, fullad. A szeme kimered.”²²

Antigoné tragédiája az, hogy az isteni és emberi törvények összeütközésekor az előbbi képviselőjében vállalja a halált, bukása előre látható,

prognosztizálható, metafizikai léptékű, viszont a második világháború és a holokauszt a halálnak minden addigi – Antigoné által képviselt – méltóságát is eltörli: „Ezt, kérem szépen, mi találtuk fel. Am distrust ultimul lucru din valorile umane. Tönkretettük az utolsó emberi értéket. A halált. A semmit tettük a helyére. Un nimic. Egy semmit. Cu asta am rămas. Ezzel maradtunk.” – hangzik el két nyelven a konklúzió.²³

De a semmi legalább ekkora mértékben tartozik a regény főszereplőjéhez, Matildhoz. A lány tehát árva, örökbefogadott, magyar és zsidó egy olyan országban, amely szintén amnéziára kárhoztatja a múltat, a világháború eseményeit, az erdélyi zsidóság holokausztját az új ideológia és nemzetiségpolitika érdekében, amelyben bizonyos dolgokról szintén csak hallgatni lehet, ahol a rasszizmus erős, az etnikai feszültségek meglehetősen élesek, és ahol Tilda csakis többszörösen kisebbségi lehetne, ha nem övezné teljes hallgatás a zsidó sorsot, ha lehetne bármi tudása a történelekről, ha építhetne, egyáltalán, valamire, vagy választhatna, egyáltalán, bármilyen identitást. A *ki vagyok?* kérdés végigvonul a regény egészén, az identitás hiányának számos jele van a műben, ilyenek a főszereplő névváltozatai, névhasználati problémái (Matyi, Tilda, Matild), a hiányzó személyes okiratok, a fényképeken látható arc vagy a tükörben szemlélt alak idegensége, távolsága. A lány már gyerekkorában találkozik a hívogató, elveszejtő mélység tapasztalatával, a semmivel. Az angolul *Call of the Void*nak nevezett jelenség éveken át rettenetes, visszatérő élménye a kislánynak: „A lyuk szívja be, nem tudja levenni róla a szemét, szédülni kezd. A lyuk beszippantja.”²⁴ Pedig ekkor még mit sem tud zsidó származásáról, bár adoptálásának tényéről három éves korától tudomása van.²⁵ A semmi, az önelveszejtés vonzása a földben tátongó fekete lyukak formájában manifesztálódik a kislány számára, Matyi évről-évre találkozik velük a kötelező osztálykirándulásokon, a lyuktól való rettegés és a hátborzongató vonzás kettőssége már gyerekkorban előlegezi a felnövekvő lány egyre inkább tudatosított identitáshiányát, jelzi a tudattalan szintjén meghúzódó transzgenerációs traumát. Matyi vizsgálása, rettegése túlmutat a pszichológiából ismert gyerekkori félelmeken, annyiban mindenképp, hogy ez az érzés a semmi, a pusztulás formájában ölt alakot, s a gyerekek közül csak a kislány küzd évről-évre a fekete lyuk démonával.²⁶ A semmi tapasztalata, az önelveszejtés vágya a kamaszlány ájulási kísérleteiben is megmutatkozik,²⁷ az identitás hiányának, önmaga tagadásának, keresésének jelei különösen a kamaszkor, egyébként is énválsággal, identitáskérdésekkel terhelt időszakában sokasodnak meg.²⁸ Az önleértékelés gesztusa, illetve a „senki vagyok”, „semmi vagyok” tételmondatai ugyancsak a kamaszkorban buknak ki először, de az önmagáról tett hasonló keserű kijelentések végigkísérik Tilda egész életét.²⁹ Az önidegenséget és az önzonosság hiányát mutatja az is, hogy a szereplő sokszor egyes szám harmadik személyben beszél magáról.³⁰

Az eltörölt zsidó sors tizenhat éves korától része a lány életének. A legrosszabb pillanatban szembesül a származásával, hiszen önmagát, identitását egy színházi előadás hatására épp Anne Frank utánzásával próbálja kifejezni, akit viszont e fordulat után azonnal megtagad.³¹ Ám már ebben az esetben is megmutatkozik, hogy a lány szerepekbe bújva tud valamivé, valakivé válni. Szavalás vagy színészkedés közben talál valamiféle önazonosságot, jelenlétet a maga számára a világban, érzéseit csak a karaktereken, szövegeken keresztül tudja megélni. A színésznővé váló Matild csak a szerepeiben, szerepei által létezik, a maszk alatt tud, ideiglenesen, életre kelni, létezni. Számára csak a színpadon küzdhető le a semmi, senki érzete. A regény számos alkalommal reflektál erre a belső semmire, Tilda önidegenségére, az érzések nélkül élt mindennapokra, amellyel szemben a színház, a színpadi játék mindig a valaminek a létrehozása, kitölti az ismeretlen valóságot, megformálja az ismeretlen embert, megszüli a hiányzó érzelmeket, ám mindig csak a színpadi produkció idejére. A színésszé válás akár identitásképző lehetőség is lehetne Tilda számára, ám összességében mégsem tud az önazonosság megnyugtató formája lenni, mivel színészként is a belső üresség és a szerepben megbúvó valaki ellentétét éli meg.

Tilda alakját, sorstalanságát, identitáshiányát több szempontból kiegészíti és árnyalja Tilda szerelmének, Tílinek a sorsa. A román rendező, Titi Constantinescu szintén holokauszt-túlélő, valójában magyar származású. A haláltáborból visszatérve Bukarestben kezd új életet román közegben, román nyelven, mivel rettenetes tapasztalatai után nem tudja vállalni többé a magyar és zsidó kettős kisebbségi létet és identitást, melyek majdnem elpusztították őt. Tilda és Titi szerelme és egy életen át tartó kapcsolata egymás komplementerei a zsidó sorsmintázatok tekintetében. A rendező műválasztásai és részletes darab-elemzései nem véletlenül kapcsolódnak a görög sorstragédiákhoz vagy a halál kérdéséhez, s nem véletlen az sem, hogy a tragikus főszerepeket mind Tilda játssza el. S bár a belső ürességgel, identitáshiánnyal küzdő Matild alakját Titi tudatosan elvetett és újonnan választott identitása ellenpontozza, bizonyos helyzetekben, amikor múltjával szembesül, a férfin is rendre előtörnek a poszttraumás stressz tünetei.

A színháznak és a színészkedésnek Tilda esetében egzisztenciális tétje van, a regény belülről, szereplői felől formálja meg a színház világát és foglalkozásait: a rendezőket, a dramaturgot, de legfőképp Tildát, a színésznőt. A színházi alkotófolyamatok ábrázolása által a színésznövendék mindegyik nagyobb szerepe hozzátesz valamit az identitás témájához. A középiskolásként eljátszott Harpagon, vagy később a *Rómeó és Júlia* sorstalan Dadájának alakítása után Matild a vizsgadarabban az Első színésznőt játssza Pirandello

Hat szerep szerzőt keres című drámájában, melynek kapcsán a látszatok mögötti ismeretlen valóság és az azt kipótló, helyettesítő művészet határai, a kettő felcserélhetősége kap reflexiókat. A *Cseresznyéskert*ben Sarlotta Ivanovná, a je-

lentéktelen bűvésznőt alakítva pedig e mondatok kapnak nyomatékot:

80 „Nekem nincs útvelem. Azt sem tudom, ki vagyok, kik a szüleim.”³²

Ám a színház közegében mégiscsak a görög tragédiák mélyítik el a regény alapkérdéseit, amelyekben az emberi és isteni törvények feszültsége, a morális tett belső késztetése, valamint a sors, sorsszerűség kérdése kerül középpontba. A regény megteremt a kapcsolatot Antigoné alakja és Tilda élete, valamint az antik világkép és a 20. századi zsidó sorstörténetek között. Antigoné szerepe kapcsán a családi veszteség és a halottakhoz kapcsolódó rítus jelentősége kerül előtérbe. Ahogy erről már szó esett, az antikvitas isteni törvényei szerint a temetetlen testnek meg kell adni a végtisztséget, a halottat túlvilági útjára kell bocsájtani, a szertartást a testtel el kell végezni, míg a 20. századi genocídiumok viszont magát a halált tüntetik el a végtisztséggel, emlékezet nélkül, nyomtalanul elpusztított testek által.³³ „Ha nincs test, nincs halál sem.” – s ha ezek nincsenek, akkor meghalni sem lehet, ami kapásból egy ajánlat a cím értelmezésére is. Az *Antigonétól* a huszadik századba vezető kérdés az, hogyan lehet a holokauszt után a halálnak visszaadni a méltóságot, testet és nevet adni az üres síroknak, lezárt életet, sorsot adni a sors nélkülieknek. Hasonló erővel veti fel a sors kérdéseit az *Oidipusz király* is, amelyben Tilda, kvázi nemtelenül, a csecsemőként kitett és örökbefogadott Oidipusz szerepét alakítja, s ez esetben nem a sors elől elmenekülő, azaz a jóslattal szembeszálló király hübrisze kap hangsúlyt, hanem az a gondolat, hogy aki nem ismeri a saját történetét, önmagát, az nem tudja megmenteni a világot, de még magát sem. Ám Oidipusz felől nézve, aki sorsát megismerve vakon bolyong a világban, nem sok remény, kapaszkodó mutatkozik a 20. századi ember számára sem.

A hiány- és elhagytásalakzatok feltárása, az identitás – sérülésének, elfojtásának, hiányának – kérdései és mindezek értelmezése rámutathat arra, hogy ezek különféle formában, különböző motívumok, poétikai eszközök, nyelvi elemek által, valamint explicitté tett gondolati, fogalmi szinten is a Tompa-regények lényeges jegyei. A művekben a hiányok nemcsak a történelmi korszakokból, aktuális társadalmi rendszerből fakadnak, és Tompa szereplői nemcsak a konkrét, megragadható, artikulálható – társadalmi, gazdasági, az egyén életét érintő anyagi, dologi, érzelmi, szellemi – hiányokat tapasztalják meg, hanem ezek formáiban vagy ezek „mögött” nemegyszer az ontológiai hiánnyal is szembesülnek. A semmi tapasztalatával azonban legerőteljesebben a legutóbbi mű, a *Sokszor nem halunk meg* foglalkozik, amely meggyőző erővel tudja megmutatni, hogy a második világháború és a holokauszt történései a semmit is egészen más dimenzióba helyezték.

- ¹ Részlet egy készülő Tompa Andrea-monográfiából.
- ² Hasonló gondolatot vet fel Széplaky Gerda tanulmánya is a *Saul fia* kapcsán: SZÉPLAKY Gerda, *Trauma: A radikális hiány megtapasztalása: A Saul fia parabolája = Trauma és válság a századfordulón: Irodalom, művészet, filozófia*, szerk. KUSPER, Judit, LOBOCZKY, János, Eger, EKF Líceum Kiadó, 2015, 124–125.
- ³ „Úgy szeretném valakinek elmondani azt a temérdek irtózatos minden történést s érzést, de nincs is kinek, s inkább csak magamban forgatom, szépen, elejítől, mintha egy gramofon hengert tennék fel a beszélő gépre, mindég előlről, s alatta táncra perdülök. De nem egyedül! Mostan előbbször, hogy nem egyedül.” TOMPA Andrea, *Fejtől s lábtól*, Pozsony, Kalligram, 2013, 297. (Továbbiakban: *Fejtől s lábtól*, oldalszám.)
- ⁴ A Trianon utáni bizonytalanságot érzékeltetik a fiatal orvos következő szavai: „Apámmal a visszatértem után, s később is, míg fent voltam Kolozsvárt, nem szólunk róla, hogy egyáltalában létezike ilyesmi a mi családkunkba, hogy fürdők, s hogy most, mikor a jövődönék vége, mit kellene kezdeni egyáltalán a mi nagy reményű gyógy helyünkkel, nem beszéljük. Inkább magunkba lett fojtva, s csak hallgatunk róla.” *Uo.*, 350.
- ⁵ A kettős perjelek a bekezdések határait jelölik: „Nem áll itten, csak egy keskeny kiült kanapé, s ő egészen a falnak húzódik, szabadon mellé férek. Itten mint a kaszányában, nem törődök vele, illik vagy sem, férfi mellé feküdni, csak egy orvos, s én is az vagyok, s mint a zsák, magam is ledülök. Fejtől s lábtól vagyunk egymás végiben, de nekem nyitva a szemem. // Föztem én már kávét, de ilyet nem. // Úgy értve, hogy retentő erős is volt, cukrot kellett bele rakni, hogy az ember ihassa. Ritka süveges cukruk van itt a Karolinába. Látszik, hogy ez nagy gazdag országos kórház, nemzeti intézmény, nem afféle Veres Kereszt. // Na s aztán mi minden volt még. // Hidegen kapja be, mikor ébresztem, s szalad a kufferrét...” *Uo.*, 301.
- ⁶ *Vö. Uo.*, 307.
- ⁷ *Vö. Két ember közt a legrövidebb út a leghosszabb című* fejezet, *Uo.*, 465–467. Az abortuszról: „Gadó doktornő kaparta el szépen. Mert így mondja a nép. Kaparta. Mint a földbe a döglött kutyát. Mennyi idős lehetett. Pontosan megmondom én azt. Kettő hónap. Kettő s fél.” *Uo.*, 467.
- ⁸ *Vö. Bányai Éva, Háborús alakzatok, köztes viszonyterek, Tompa Andrea: Fejtől s lábtól = B. É., Fordulat-próza: Átmenetnarratívák a kortárs magyar irodalomban*, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2016, 137.
- ⁹ „Mi is inkább csak csonkolunk, mint a frontkórházak, s úgy is csúfolják emeletünket: a mérszárszék.” *Fejtől s lábtól*, 294.
- ¹⁰ „Mert itten minden le lett vágva, mondhatni. Amit csonkolni lehetett, az le lett amputálva, s helyére pótlás ugyan biza nem került. Fogták szépen a kést, egy hatalmas országnyi fejszét, s úgy kanyarintottak egy grandiózusan ezen a mi életünkön, s aztán máshová varrták, hová nem tartozik ez a testrész.” *Uo.*, 319. „De az már igaz, hogy nem csak végtagot, kezét s lábat lehet csonkolni, hanem bizony országot is. Aztán nézhetjük, hogy a maradék testrész vajjon kivérezik-e, vagy még erőre kap, ki tudja. Mert ha másnak a testéhez lessz varrva, akkor lehet-e azt használni. Mert nem igen hallottunk olyasmit, hogy egy kezét másra varrnak, s az fogni tudna vele. A legnagyobb megcsonkítás esett meg, mi csak a magyarság testén eshet, hogy le legyen vágva az édesanyáról, a mi hazánkról, s oda doba egy másik országnak. Fog-e az a levágott kéz valaha fogni valamit, ütni s símogatni, kérdem. Mert a csoda kell, a természetnek a csodája, hogy az az idegen kéz oda legyen varrva egy másik testre, s akkor egyszer csak szépen kisarjadjon benne az élet. Ki látott már olyat, kérdem. Nem beszélve egy emberi szívről vagy agyról.” *Uo.*, 320. „De mi itten úgy hisszük, a szív itt maradt nálunk, az élő s dobogó szív mi volnánk, a többi odalett. Magyarországnak a dobogó szíve. Nem a feje, az lehet, másutt volna, mert mi nem gondolkozunk itt annyit, hogy mi volnánk a fej.” *Uo.*
- ¹¹ „De nemigen kell semmit se elbeszélni egyik a másikának. Miért. Mert mind eddig semmi nem volt még. Semmi. Egyáltalában nem is éltünk semmit. Csak én éltem, mondom, s csak te éltél, mondom. S akkor ez mostan idebenn elég, s akkor kezdődik valamely más élet.” *Uo.*, 470.
- ¹² „el kell égni egynek is, másnak is, mi azt mondja csak, hogy: én. Én, a férfi. S hogy: én, a nő. *El kell égni s semmi lenni*, mert az olyasmi már nem kell, hogy én. Nem kell a napló, ha lett is volna, már

bizonyosan nem kell. Mert az ember ott folyton csak úgy beszél, hogy én.” „S csak mondjuk aztán, hogy »megyünk«, s nem hogy »megyek«”. *Uo.* (Kiemelés tőlem – V. B.)

¹³ A szó eredete vitatott, de leginkább elfogadott etimológiája, hogy a ma már ritka spanyol hombredad szóból származhat, amely a szicíliai omu 'férfi' szó után a férfiaságot jelenti. A másik gyakori elgondolás, hogy a szicíliai umiltà 'alázat' 'alázatosság', csendesség' olaszosítása.

82

¹⁴ „Aztán alá kell írjam a hallgatást. Omerta. Saját kezemmel kell írjak egy papírt, diktálják, magyarul.” „Aláírtam, mindenki alá kell írja, gondolom. Hogy semmit nem beszélünk, ami velünk esett itt a börtönbe. Semmit. Omerta. Hallgatási parancs. / – Tí-ai semnat omerta?

– kérdi tőlem még fent a konyhán az a leány. Aláírtad a hallgatási parancsod?, kérdi, mert akkor hamarosan szabadulsz. / Omerta. Sose hallottam ezt a szót. Nem is tudom megjegyezni. Fel kell írjam.” Mindkét részlet: TOMPA Andrea, *Omerta: Hallgatások könyve*, Budapest, Jelenkor, 2017, 516. (Továbbiakban: *Omerta*, oldalszám.)

¹⁵ „Még hányszor kell elmondjam a saját dolgomat Ábrahámától kezdve? Mert oda is ha bemegyek, kell kezdenem, hogy ki vagyok, ki voltam, annak előtte ki voltam, egész életrajzomat mind mondjam. Omerta, omerta, igen jó volna már elhallgatni.” *Uo.*, 570. Amikor Annus faggatja arról, mi történet vele: „Ennyit se kellett volna mondnom neki, nem az omerta miatt, mert az világi törvény, s mi azt nem nézzük, hanem mert értse meg, egy szerzetes nem arra való, hogy magáról mind beszéljen, a maga személyéről. Csakis Isten dicsőségére nyíljon meg egy szerzetes ajka, semmi más beszéde ne legyen neki. Ami az Ő dicsőségét nem szolgálja, arról hallgatni kell.” *Uo.*, 618.

¹⁶ „Az ember szája mocskok.” „Minden bűnünk a szájunkból van.” – mindkét részlet: *Uo.*, 519.

¹⁷ „Butaságot beszéltem, nem kellett volna mondjam, mert elárulom Áron püpoköt, akinek úgyis annyi az ellensége. Ha hallgatok, akkor a Krisztust árurom. Kegyelmes Istenem, világítsál meg engem, mit kell nekem felelni. *Ha beszélek bűn, ha csendbe vagyok, bűn.*” *Uo.*, 605. (Kiemelés tőlem – V. B.)

¹⁸ *Uo.*, 568.

¹⁹ Kali bántalmazó férjéről és múltjáról hallgat, miközben folyton mesét mond. Abban a közegben, amelyben él, nincs is igény arra, hogy a múlttól, önmagukról beszéljenek, Kali hallgatását Vilmos többször is pozitívan értékeli. A rózsatermesztő szintén hallgat legbelsőbb gondolatairól, valódi politikai vélekedéseiről, ő rendszerint a külvilágból érkező, megfelelő információkat hiányolja. A körülötte zajló, őt érintő politikai változásokat sokszor több forrásból, elejtett információkból rakja össze, a rádióban beolvasott hírekből, vagy a Szabad Európát hallgatva próbál tudás birtokába jutni. A hallgatás nála tehát nemcsak az elhallgatás jelentésében, hanem a fülelés, meghall(gat)ás jelentésben is értendő. Annus, az árván maradt hóstáti lány leginkább állataihoz intéz szövegeket, s mivel nincsenek körülötte olyan emberek, akik igazán meghallgatnák őt, több éve halott anyjához beszél, neki ír naplószerű feljegyzéseket. „Alig tudok csendbe maradni. Úgy szeretném elmondani valakinek. De kinek mondjam? Mondom Pujunak, az úgy tud hallgatni.” *Uo.*, 486.

²⁰ Kali már a története elején a beszédet jelöli ki alpműködésének szükségleteként: „De én nem tudok hallgatni. Én mindég kell beszéljek. Mert én ha hallgatok, olyan szomorú leszek, hogy jó, hogy ugorjak a kútba.” *Uo.*, 7.

²¹ Ebből a szempontból párhuzamba állítható a *Hazával*, mely szintén több aspektusból, több példán át járja körbe a regényben felvetett problémát, fogalmat, az esszébetétek által is kiaknázva e műfaj körbejáró természetét, nyugvópontok nélküli kimenetelét.

²² TOMPA Andrea, *Sokszor nem halunk meg*, Budapest, Jelenkor, 2023, 335. (Továbbiakban: *Sokszor nem*, oldalszám.)

²³ *Uo.*

²⁴ *Uo.*, 219.

²⁵ „Na, mindjárt itt a születésnapod, kezdi Feri. Matyi felpillant, a szülők mosolyogva néznek rá. Na, akkor azt akarjuk neked mondani, veszi át a szót Erzs, hogy most már véglegesen adaptáltunk. [sic!] Mi fogunk felnevelni. Édesanyád és én, mi vagyunk a szüleid, magyarzza Feri” *Uo.*, 194–195.

²⁶ „Matyi [...] visszamegy megnézni a lyukat. Ha a közelébe mész, becsúszhatsz, mondta még a legelső kiránduláson, első osztályban a tanítónő. Becsúszol, és sose tudunk kihúzni, eltűnsz a lyukban. Matyi elsőben lemarad, elengedi a padtársa kezét, megáll, nézi a lyukat, a lyuk nézi őt, szívja magába. Hallja, ahogy az osztály zsvivaja távolodik. Aztán kiszakítja magát a feketeségből, és a többiek

- után szalad.” *Uo.*, 216. Másodikban „Matyi megint lemarad, áll közvetlenül a mélyedés előtt, a fűzős cipője orrával megérinti a feketét. Kicsit szédül. Egy röögöt belerúg a lyukba. Csend van, semmit nem hall, csak a bogárzümögést. Az osztály már eltávolodott. Keres egy nagyobb követ, azt is beledobja. Semmi. Térdig belelógatja a lábát, vár. Leült a földre, a jobb lába a lyukban. Semmi. Kirántja a lábát, szaladni kezd.” *Uo.*, 217. Harmadikban: „Nem megy, szól Matyi. [...] Miért nem akarsz? Nem. Megezs a lyuk. Tessék? Mit mondasz? Matyit megeszi a lyuk.” *Uo.*
- ²⁷ *Vö. Uo.*, 260–261.
- ²⁸ Matild például felfedezi magának a Házsongárdi temetőben a hősök kertjét, csupa Ismeretlen felirattal, a test nélküli sírok tehát már kamaszkorában is több módon szóba kerülnek.
- ²⁹ „Semmi. Semmi vagyok.” *Uo.*, 240. „Semmi se igaz. Semmi se igazi, ismétli Tilda.” *Uo.*, 341. „Fingom sincs, hogy ki vagyok.” *Uo.*, 249. „A naplót becsukja. Aztán meggondolja magát, és leírja: » Nincs semmi. Nem vagyok senki. Anne. Anne. Én senki.«” *Uo.*, 275. „Ne szólíts Matyikámnak. Jól van, édes, úgy szólítunk, ahogy akarsz. Senki. Szólítsatok senkinek.” *Uo.*, 281. „Nincs semmije, üres belül. Ezek a holmik töltik be a semmit belül. Az ürességet. [...] Belül a sűrű, üres, száraz valami van, csak te még nem ismerheted. Mikor semmi vagy, csak egy burok, egy darab bőr. Tudom, feleli Tilda halkán.” *Uo.*, 306–307.
- ³⁰ „Matyika torz maszk.” – mondja a tízéves kislány, „Tildának a szülei zsidók voltak, mondja Tilda”, a fiatal színésznő. *Uo.*, 234; 341.
- ³¹ A tizenhatodik születésnapon történő bejelentés után: „Kinyitja a naplót a fényképnél, amit a műsorfüzetből vágott ki és ragasztott be. Elekes Emma Anna Frank szerepében a macskával. Előbb csak vastag szemöldököt rajzol neki, aztán keménykalapot és szakállt. S egy jó nagy orrot. A Macskának lógó nyelvet, fennakadt szemet, végül egy akasztófát is.” *Uo.*, 279; „A tizenhatodik születésnapja utáni reggel Tilda megáll a szobája ajtajában, és azt mondja, senki se zsidó.” *Uo.*, 280.
- ³² *Uo.*, 342.
- ³³ *Uo.*, 335.

Hogyan ismerjük meg önmagunkat, ha nem őrizzuk szüleink emlékét? Miből teremtsük meg az emléküket, ha a háború minden emléket megsemmisített? Tompa Andrea újabb életképregénye az egész létünket meghatározó kérdéseket feszeget, de a történelem monumentális távcsöve helyett az egyén szemszögéből térképezi fel a számunkra történelemkönyvekből ismert romániai valóságot a II. világháborúban és az azt követő időszakban. Vizsgálódásának középpontjában az egyén áll, aki a

84 Pop Lara

AZ UTOLSÓ VONAT

Tompa Andrea:

Sokszor nem halunk meg

töredékes közösségi emlékekből igyekszik megteremteni és sajátjává tenni a maga emlékeit. A *Sokszor nem halunk meg* műfaja így kevésbé a történelmi regény felé, inkább a hézagos, a történelem egyes eseményeit kiemelő, más aspektusait kihagyó, szubjektív fejlődésregény felé tendál. Nem tisztán a dosztojevskiji lélektani hagyományt követi. Kirajzolódik ugyan a szereplők lelki világa, de a mélybemenő pszichologizálás helyett a párbeszédekben kimondottak hordozzák az érzelmi töltetet, ami bármiféle pátoszosság hiányában nyersebbnek, naturalistábbnak, de fájdalmasan valóságosnak hat. Tompa elbeszélésmódja a montázstechnika hagyományát követi. A cselekmény drámai építkezése nem klasszikus; sokszor kimaradnak olyan mozzanatok, amelyek egy klasszikus elbeszélésben a drámai csúcspontot szolgáltatnák, és olykor az időugrások is nagyok. Ám ez nemhogy gyengít az elbeszélésen, inkább kiemeli a szubjektum központi szerepét és látásmódját a történetvezetésben.

A 2020-as évek másik nagyszabású, rokon témájú regénye, Visky András *Kitelepítése* az elképzelhető legborzasztóbb emberi sorsok felől közelíti meg a témát. Ezzel ellentétben Tompa a főhősének a második világháború alatt született Nagy Matildot választja, akit nemhogy nem deportáltak, de akinek semmilyen emléke nincs sem a háború időszakáról, sem a zsidó szüleiről, akiket csecsemőkorában munkatáborba szállítottak. Míg Viskynél a brutalitás testközelből való megélése és túlélése, Tompánál ezen brutalitás emlékének megteremtése és megőrzése a tét. „A kis test átlebeg a városon. [...] Négyéves korára elfelejt mindent” – olvassuk a nyitányban. A történet négy részre tagolódik, első fejezetének a címe *Megérkezés*. Megkerülhetetlen a bibliai párhuzam Jézus születéstörténetével, akinek „megérkezése” új fejezetet nyit a zsidó-keresztény kultúrában. Nagy Matild megérkezése nevelőszüleikhez ugyanúgy egy messiástörténet kezdete, csak Matild a világ megszabadítása helyett mindvégig (49 éves koráig) a saját életében keresi a megváltást.

Amint megkezdődik a gettósítás, Matild anyja a lány dajkájára és férjére bízta a lányt. Erzsi és Feri tisztességes munkásemberek, akik a tőlük telhető legtöbb szeretettel igyekeznek felnevelni a zsidó kislányt, akit közben bújtatniuk kell a világ elől. A könyv elején lassabban telik az idő, olykor a család életének minden egyes napjába kapunk betekintést. 85

Az atmoszférateremtés után a narráció elliptikusabbá válik, a Matyinak becézett Matild négyéves koráig eljutó fejezet belecsíp egy-egy eseménybe, majd áttér a következőre. Az események sarokköveit az Erzsi által vezetett, egyszerre baba- és háborús napló adja, amelyben ugyanúgy számontartja a baba fejlődését és a zsidó kislány titokban tartásának a nehézségeit. Matyi a kezdetektől fogva tudja, hogy Erzsi nem az igazi anyja. „Ha egy szülő meg akarja találni, meg fogja. [...] Csak tudnám, miért imádkozzak” – mondja Erzsi a férjének. A háború elején gyakran nézegeti a visszatért háborús deportáltak listáját, hátha rajta lesznek Matyi szülei, de ezt lassan abbahagyja. Matyi ugyan még kisgyerek, de érzi a ki nem mondott igazságot: a szülei nem fognak visszatérni. Erzsi hiába szereti úgy, mintha a saját gyermeke volna, nem tudja helyettesíteni sem az anyát, sem az emléket. „Aludtunk, mint akik nem akarnak felébredni erre a világra” – írja Erzsi a naplóban. Matyi nem tud elmenekülni az anyjához egy olyan világban, amelyik nem fogadja be egyikőjüket sem. Miután véget ér a háború, Matyi tovább menekül – csak ezúttal nem az anyja *felé*, hanem *el* az anyjától és a saját származásától.

A második fejezet címe (*Menekülés*) a felnőttlét határán álló kamaszlány társadalmi és családi elvárásokkal szembeni lázadását tematizálja. A magát már Tildának nevező Matild kamaszkora elején még nem tudja, hogy zsidó, de a kamaszlét elkerülhetetlen személyes váltsága már enélkül is megterheli az életét. Váltig állítja magáról, hogy ő „semmi”. Anyjával dacolva nem hisz Istenben és nem tartja magát katolikusnak. „Te hiszel Istenben?” – kérdezi az akkori fiújától. „Mit tudom én, feleli Iván. Ő hisz bennünk?” Tilda nehezen tanul, rosszul ír, de kitűnően szaval, egyedül a szavalás, a zongorázás és a színház érdekli. Felsejlik, hogy színésznő lesz. *Anne Frank naplójának* színházi előadása megkerülhetetlen hatással van rá, és a fejezetet átfogó menekülés motívumának két irányát egyszerre rajzolja meg, ugyanis Tilda menekül *felé*, de *előle* is. A háború utáni Romániában Tilda először a színdarabokon keresztül kerül közelebb családi örökségéhez, ekkor még tudatán kívül. Azonosul Anna nonkomformista személyiségével, a hatására befogad egy macskát, elkezd olvasni, tanulni, naplót írni, és büszkén felvállalja saját énjét. Ami eddig dacból volt „semmi”, most önazonosságból az: „Nincs semmi. Nem vagyok senki. Anne. Anne. Én senki.” Miután megtudja, hogy Annéhoz hasonlóan ő is zsidó, ez az önkép

gyökerestül felborul. Már nem „semminek”, hanem egy „illúzióknak” látja magát. A nem létezésből átkerült egy hamis létbe, ami ellen zsigerileg tiltakozik. Az első pár héten még zsidó zongoratanárához sem jár, a sokk lecsengése után viszont elkezdi óvatosan nyitni. Megkérdezi zongoratanárnőjét a 86 családtagjairól, akiknek a fényképével mindig szembetalálkozik a tanóra alatt. Sikerül beszélnie, kimondania a kérdéseit, hiszen mégiscsak egy idegenről van szó. Saját szüleiéről viszont képtelen megszólalni vagy kérdést alkotni. A *Sokszor nem halunk meg* legfelkavaróbb pillanatai közé tartozik a kimondás képtelenségének és az azt eltemető csöndnek a statikus beállta, amely ugyan egy-egy kiragadott momentum, mégis Tilda egész életét keretbe foglalja. A beszéd helyett az írás (például a naplóírás) nyújthat ideig-óráig kiutat a statikusságból. Tilda cetliken tud megfogalmazni kérdéseket az anyjáról, amiket becsúsztat Erzsébet könyvébe, hogy másnap a legkevesbe sem kielégítő válaszokat kapja rájuk. Egy olyan világban, ahol hiába kérdezzünk, nem tudunk meg semmit a háború zsidó áldozatairól, ahol „[t]önkretettük az utolsó emberi értéket, a halált, [mert] a semmit tettük a helyére”, egy ilyen világban mi nyújthat, ha válaszokat nem is, de megnyugvást?

Ezt boncolgatja a harmadik nagy egység. Tilda felhagy a konkrét válaszok keresésével, és a valós élet helyett a színházhoz fordul a kérdéseivel. Színésznőként el tud bújni a valóságban csak képlékeny léte elől. A szerepeiben felvett perszónái ki tudják rajzolni jellemét, csak bennük érzi igazán, hogy ki ő. A szerepek közül felsejlik egy, amely egymagában fogalmazza meg mind Tilda személyes, mind színházi lényének meghatározó kérdését: hogyan lehet színpadra vinni a lágerélményt? Eljátszani azt nem lehet, hogy valaki éhezik, kiparodizálni se, ha pedig képeket vetítenek a lágerekről, akkor senki se nézné meg. Mesélni sem lehet róla; a visszatért deportáltak képtelenek mesélni a lágerben töltött idejükről, ahogy Tilda is képtelen volt kérdezni a szüleiéről. A kimondás egyetlen lehetséges útja az élmények naplóban vagy könyvben való megírása. De Tilda színész, nem író. Mégiscsak el kell mesélni – a színpadon. Tilda érzi, hogy színészi és személyes énje ebben a szerepben találkozhat, így hajthatatlanul küzd, hogy egy számára ismeretlen, mégis a tapasztalata alapján ismerőssé válható holokauszt túlélő lágernaplóját, *Az utolsó vonatot* a színpadra vihesse. „Nézz rá úgy, mintha szerep volna, és nem te” – tanácsolja Ágnes, színházi dramaturg és Tilda tanácsadója, közeli barátja. „De hát azt se tudom, hogy én ki vagyok” – feleli Tilda. A fejezet-címadó *Felkészülés* a „ki vagyok én” megválaszolására való felkészülés. Tilda, amikor a színpadon áll, egyszerre éli át az író tapasztalatait és állít emléket saját ismeretlen szüleinek, akik olyannyira megelevenednek számára, hogy a főpróba végén a közönségnek háttal elszuttogja (persze nem a közönségnek, hanem magának), hogy „Mama”. A katartikus pillanat azonban látszólag elmarad. A főpróba után Tilda az öltözőbe siet, el kell rejtőznie bírálói elől,

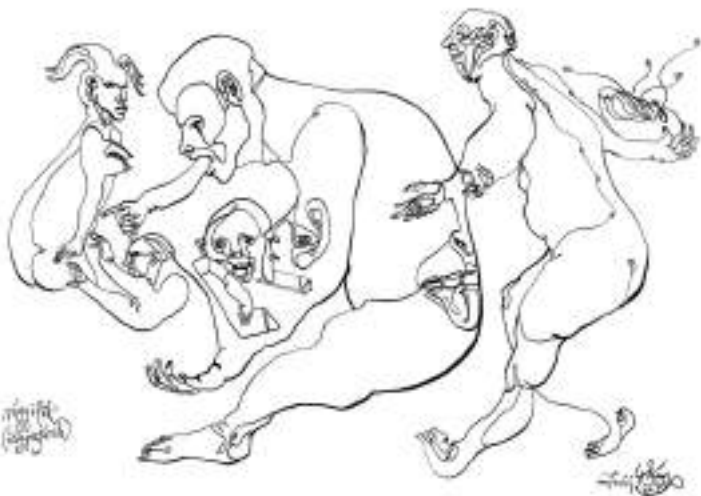
akik valójában csak a képzeletében bírálják. Hiába azonosul a szereppel a próba legvégéig, hazugságnak éli meg, amelyben mintha elárulná a szüleit. *Az utolsó vonat* mégsem negatív irányba tolja el a karakterfejlődés ívét. Ez az első momentum Tilda életében, amikor – az előző fejezettel ellentétben – nem tagad vagy menekül, hanem átkarolja, sőt, szorosan öleli és ragaszkodik az anyjához. Hiszen csak akkor érezheti, hogy elárulta őt, ha elég szoros kötelék fűzi hozzá – és rajta keresztül saját magához is. A darab végén – miközben háttal áll a közönségnek – ki kell nyitnia egy fiókot, amelyből cetlikre írt holokausztáldozatok nevei borulnak ki a színpadra. Az egyik előadás alatt Tilda húzza, rángatja, de a fiók nem akar kinyitni, végül a sokszori rángatásra sikerül. Tilda közben nem, csak utána realizálja a tétet: ha csukva maradt volna a fiók, az összes név bent ragadt volna és szimbolikusan elfelejtődött volna. Nem tudni, hogy Tilda anyjának és apjának a neve szerepelt-e a cetlik között, de nem is számít, hiszen Tilda képzeletében ők is kiestek a szekrényből. Nem lettek elfelejtve.

A családjához való képzeletbeli, mégis valóságos visszatalálással párhuzamosan Tilda a magánéletében egy szintén egyszerre beteljesült és beteljesületlen személyes kötelékbe fonódik. A nála csaknem húsz évvel idősebb színházrendezővel, Titivel színészi karrierjének kezdete óta dolgozik együtt. Személyes kapcsolatuk nehezen megfogható; kémiajuk szinte földöntúli, mégsem klasszikus értelemben vett párkapcsolatot folytatnak. A korkülönbség nem okoz gondot, sem az a tény, hogy szeretkezéskor gyakran mindketten kimondják, hogy nem akarnak gyereket. Különleges kapcsuk nem gyengül, sőt erősödik, miután Tildának egy másik férfitől lesz gyereke. Titi a munkája miatt ritkán látja Tildát és Klárit, viszont amikor hazajön látogatába, saját gyerekeként vigyáz a kislányra. Zsidó származásuk is láthatatlanul összeköti őket. Titi nyíltan felvállalja, hogy őt is deportálták a háborúban, de mint többi sorstársa, képtelen beszélni róla. Évekkel utána egy osztrák kiránduláson egy spontán ötlettől vezérelve megszökik a csapattól, és Ausztriában marad. Otthagynya a színházat, a tévében kezd el dolgozni. A könyv utolsó negyedében Titi idős emberként is kitűnő fizikai állapotban marad, viszont a háború okozta depressziójára az új környezet semmilyen hatással nincs. Egy ritka találkozásukkor Titi próbálja meggyőzni Tildát, hogy költözzenek hozzá Ausztriába Klárral, nem számít, hogy Tilda házas, megoldják. Tilda azt mondja, hogy nem tudja itthagyni a színházat, mert meghal nélküle. „Nem olyan könnyű belehalni valamibe” – válaszolja Titi.

A regény címválasztása ezt a halálmegközelítést emeli be – többek között. A *Sokszor nem halunk meg* egy munkaszolgálatos naplójából vett szó szerinti idézet, amely többféleképpen értelmezhető. Jelentheti azt, hogy *Sokszor nem halunk meg, de néha igen*, bár Titi értelmezésében inkább így

szólna: *Sokszor nem halunk meg, bár néha meghalhatnánk.* A harmadik változatban pedig nem a „sokszor”-on, hanem a „nem”-en van a hangsúly: *Sokszor nem halunk meg. Csak egyszer.* Tilda „egyszeri” halála a nőiségében és a szakmájában már bekövetkezett, ugyanis rákja miatt ki kellett 88 müttenie a melleit, rögtön utána pedig úgy döntött, felhagy a színházzal.

A kötet „búcsúdarabjának” Tompa az *Oidipusz királyt* választja. Nem véletlen a drámában a vaksága miatt szó szerint bolyongó Oidipusz és a nőiségétől és a színháztól megfosztott, csaknem ötven éves idősödő nő egymás mellé állítása. A fejezet címének (*Katasztrófa*) értelmezését Tilda kibővíti azzal, hogy szerinte Oidipusz életében nem az a katasztrófa, amit most él át, hanem ami eddig történt vele. Tildával ugyanez a helyzet, egész életében való bolyongása hozta idáig. A kötet zárójelenete mégis elválasztja a két lélek sorsát. Tilda és Titi egy próba után egy étterem kerthelyiségében hűsölnek. Amint kiszállnak az autóból, Tilda becsukja a szemét az erős napsütés miatt, és miután leülnek, még az étlappal a kezében sem nyitja ki. Végül a pincér odalép hozzájuk, és megkérdezi, vacsoráznának-e. Tilda azt válaszolja, hogy előbb ebédelnek, majd a könyv utolsó mozzanataként kinyitja a szemét. Ez a látszólag apró mozdulat valójában finom, szimbolikus lezárása egy olyan szereplő fejlődési ívének, aki életútja során csak képzelt utakon ismerhette meg a családját és önmagát, hiszen a valóságban sosem ismerhette meg őket. „Elvégre az is válasz, amikor nincs válasz” – írja Tompa a köszönetnyilvánításban. Azzal, hogy kinyitja a szemét, Tilda válaszokat ugyan nem kap, de a gesztus magában foglalja a bolyongásból való tudatos szabadulást. A színház nem halott számára. Újra játszik. *Sokszor nem halunk meg, de néha igen.* A színpadon még számtalan szerepben meghalhat. Ott lehet valójában önmaga. (*Jelenkor, Bp., 2023*)

MINDEN NAGYON IS RENDBEN VAN

Az első ópiumos tekintet: egy utazás váltópénze.
Az asztalnál orvos ült.
Egyszer csak napfény, aztán az utca. Nem kopog a cipője. Aztán a fák.
A vétkes élvhajhász tekintet.
Az asztalnál ült rendületlenül. Ülve beszélt.
A parton túl már nem énekelsz. Három napig csak a víz.
Az asztalnál némán dolgoztak.
Aztán a reggel. És a rózsák. Felidézte a tétlenséget. Visszariadt.
Aztán a kert. Lány hangok. Egy poros ág.
Végül a nevetés. Nők után vágyakozó tekintet.
Időtlen betegség. A nyár üde forrása.

Először jött a szülőföld. Az első látogatás, elvesztegetett idő.
A dombon biztosan járt. A szikláknál lezuhan.
Tessék – jól gondolom, doktor úr?
Nincs több erő a reggeli induláshoz.
Nincs több gondozandó kert.
Nincs több földre ereszkedő márványlépcső.
És doktor úr (aki az ablakon túli napfényben a repülő madarakat nézi),
Doktor úr, mik ezek a sötét kezek? Tudnom kellene?
Bámulatos csend lett. Enyhe emelkedőre értek.
Szél, hajnal és a jel. Sajgó fájdalom.

90 DUPLA EXPOZÍCIÓ

A lovaskatonák felett
Szemek jelennek meg
A fák felett fülek tűnnek fel
MacDougal zúzmarás arca dereng a magasban
A téli szél moraja akadálytalanul zúg az erdőben
Hallja a torz rémek jeges sikítását
A fagyos ágak riadt rácsa felett
Hallja a természetfeletti elemek bizarr nevetését
A szürke és fehér felhőcsíkok felől
Hallja a lepedők lebegését és a haláli vigyort
A lovaskatonák Thimothyra esküsznek csípőjüket vakargatva
Tapintatosan köhécselnek és kényelmes kanapékon kíváncsiskodnak
Bűnösen kacagnak mozdulatlanul
Errefelé nincsenek sehol utcák
És utca nélkül őt meggyilkolni sem lehet
Hadd uralkodjon dermesztő birodalmában az erdő fölött
Hallja ahogy képtelenségei önmaguknak mondanak ellent
Hallja a szellemek ok nélküli halk zaját a fák között
Hallja, hogy éjszakánként majd ő sem tűnik el

Kakuk Tamás fordításai

*Alexander MacDougal az amerikai függetlenségi háború tábornoka, utcát neveztek el róla a New York-i Greenwich Village-ben

A RAJZOLÁS SZERELMEREI ÁLOMÖLELŐK, Lévai Ádám és Sulyok Gabriella közös kiállítása

„Az ágy közös. A párna nem.” (Pilinszky János: *Életfogytiglan*)

1. [ÁLTALÁNOSSÁGBAN]

Manapság inkább álomölelőről szoktunk beszélni álmatlanságaink kapcsán, stressz, helytelen étkezés, túlhajtott munka és egyébek következtében... Az álomölelés számomra a szerelem metaforája, hiszen még álomban is ölelem, ölelném őt... Barátaim, Sulyok Gabi és Lévai Ádám műveiben pedig a művészet szeretetét érzem az ölelés szóban megjelenítődni, hiszen ők valójában mindketten a rajzolás szerelmei. És talán leginkább ez köti őket össze, a személyes barátságon messze túl, és az, hogy szabadon mernek álmodni. Az álomban egymást ölelők helyett ők inkább az álmaikat ölelik egészen szorosán. Magukhoz. Mert jól tudják, tapasztalatból, hogy ez a szabadság maga az őszinteség, hiszen álmainkban biztosan nem hazudunk. Az őszinteség pedig minden művészet alapja és teteje is. Alfája és omegája, ahogy a költők szeretik meghatározni. Barátaim nemcsak e kiállítás hívócímének megfelelően, hanem a kezdetektől (Gabi 1973-as *Alvók* sorozatával, Ádám diplomamunkájának *Éjszaka*-tematikájával) álmaik padlását és pincéjét járják be, leltározzák, majd ébredés után megpróbálják ezt velünk is megosztani, lenyomatot készítenek napfénynél megőrzött emlékeikről. Miközben jól tudjuk mindannyian, hogy az álmainkat elmesélni, megjeleníteni szinte lehetetlen. És pontosan ettől szép ez a vállalkozás. Mivel a művészetnek minden esetben a lehetetlent kell megkísértenie, és ha kevesebb ér be, Bajban lesz, mint én most... Ezért még néhány nekik írt verset megkísérlek felolvasni:

A remény a fűszálakkal együtt nőtt, szinte láthatóan,
ahogy lépdelték, az ösvényen. Egészen addig
minden fűszálat viszonylag pontosan
meg lehet rajzolni,

megidézni láthatatlanul a lepkéket és a bogarakat,
a zümmögést és a szárnyzuhogást.

Miután örökre eltűntek az ösvényről, megjelentek a gyomok,
és lassan benőtték az ösvényt, mintha sohasem lett volna.

Nem jár arra régóta senki, csak a szél emlékszik,
dúdolgatja olykor Orpheusz dalának
elfelejtett dallamát.

(szerelemhaiku)

nem mozdul meg semmi állnak a felhők
nem rezdülnek a fák ágai és levelei
pedig fúj a szél

Megmozdulnak a sziklák észrevétlenül, befelé fordítják arcukat,
visszahúzódnak a barlang biztonságos mélyére a titkok,
és velük együtt sötétség fogadja vissza ijedt állatként
a növényeket.

Ahogy csak a korahajnali pára tud megülni biztonságosan
jól sikerült vonalak között, bokrok felfénylő ágai helyén.
Miközben Orpheusz gyógynövényekkel benőtt ösvénye
lassan eltűnik a ködben, Eurüdiké fájdalma tájjá változik.

Néha csupán egyetlen hosszú pillanatnak tűnik az egész élet, néha
pedig egy egész élet beleszorul a pillanat tűnékeny alkonyába.
Csupán a szerelem, az élet szeretete örök, de ezt már
mindketten tudják.

A tájkép-részleteken már nincsen ember,
csak valaki, aki rajzol, aki néz,
aki hallja a magára hagyott némaságban,
ahogy a halhatatlan szél zenél.

3. [LÉVAI ÁDÁMNAK]

Szakadatlanul szakadó szálak, de Ariadné feszes, fekete bőrruhában mégis inkább gombolyítaná tovább a történet fonalát,
94 majd kikötözi Thészeuszt az övéen fityegő bilincsel az ágyhoz,
hogy ne csak a testére figyeljen, hanem végighallgassa őt.

Felolvassa neki Hérakleitosz tanítását: *Halál mind, amennyit ébren látunk, és mind, amennyit alva: álom.*
Ostorát Thészeusz állához szorítva, lassan tagolva folytatja:

Az ébren lévőknek közös ugyan a világuk, mégis az alvók mindegyike külön nedves világokba lép.

Bár kétszer nem lehet ugyanabba az álomba vagy folyóba lépni, mert az már nem ugyanaz az álom, folyó vagy ember.

Szemét egy fekete nejlonharisnyával köti át.
Most mit látsz?, kérdezi.

Folytathatatlanul folytonos félelmek, mi lesz, ha őrzőangyalaid felkapcsolják a fürdőszobában hajnalban a villanyt, és megpillantod a torz tükörben démonaid álmaidat ölelő, nyírott borostás arcát?

Magadat mentenéd menten. Ha keresnétek, az Álomok Világába ment el,

és azt üzente:

*Csálé szárnyaimért senki
ne sajnáljon engem,
helyes kis ördöglányokat rajzolgatok
a Mennyben.*

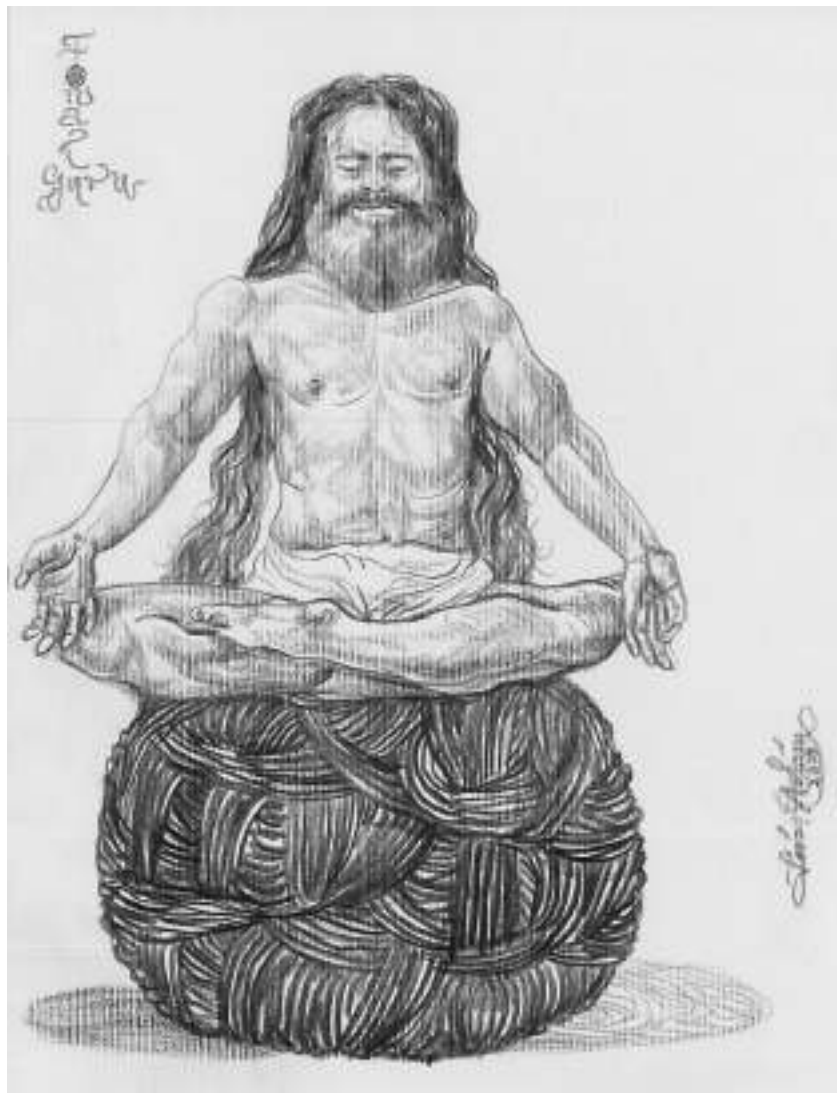
4. [PS/MINDKETTEJÜKNEK]

(határhaiku)

a mélyszürke ködpárák között
a teremtés távoli emléke
szüremlik át sötétben

95

(Elhangzott Tatán, 2024. 04. 27-én a Kiskatélyban)

Terjeszti a Budapesti, a Nemzeti és a Vidéki HIRKER RT. és alternatív terjesztők

Szerkesztők

JÁSZ ATTILA – Csendes Toll (főszerkesztő: jasz.attila@ujforras.hu)

PAPP MÁTÉ (költészet rovat, zene online rovat)

REICHERT GÁBOR (főszerkesztő-helyettes, kritika rovat: reichertgabor87@gmail.com)

SZÉNÁSI ZOLTÁN (próza rovat: szenazol@gmail.com)

Lapterv

SELLYEI TAMÁS OTTÓ

Munkatársak

HEGEDŰS GYÖNGYI, KAKUK TAMÁS, MURÁNYI SÁNDOR OLIVÉR,

SOPOTNIK ZOLTÁN, SZILÁGYI MIHÁLY

Online

PAPP MÁTÉ, REICHERT GÁBOR, SZÚCS BALÁZS PÉTER

Tiszteletbeli munkatársak

BARI KÁROLY, BUJI FERENC, DUKAY BARNABÁS, GERLÓCZY GÁBOR,

KELÉNYI BÉLA, KRULIK ZOLTÁN, MUZSNAY ÁKOS, TOLNAI OTTÓ, URI ASAF

Korábbi főszerkesztők: PAYER ISTVÁN, MONOSTORI IMRE

ÚJ FORRÁS

IRODALMI, MŰVÉSZETI ÉS TÁRSADALMI FOLYÓIRAT

ALAPÍTÓ A KOMÁROM-ESZTERGOM MEGYEI ÖNKORMÁNYZAT

JÓZSEF ATTILA MEGYEI ÉS VÁROSI KÖNYVTÁRA

Megjelenik évente tízszer

Alapítva ezerkilencszázhatvankilencben

Alapító főszerkesztő: PAYER ISTVÁN

Szerkesztőség: 2836 Baj-Szőlőhegy 2722/4

E-mail: jasz.attila@ujforras.hu. Interneten olvasható: www.ujforras.hu

Előfizethető az Új Forrás szerkesztőségi címén. Előfizetési díj egy évre 10 000 Ft.

ISSN 0133-5332

Kiadja TMJV József Attila Könyvtár. A kiadásért felel: Új Forrás Kiadó Nonprofit Kft.

Készült a BD Sollers nyomdájában Tatán.